

Ярослав ТАРАС

ЕКСТРЕМАЛЬНЕ НАРОДОЗНАВСТВО: ЗЕМЛЯ, ОТРУЄНА СТРОНЦІЄМ І ЗАБУТА ВЛАДОЮ

*І хто ми є? Усім усі мільйони,
А хтось комуєв однісінький один.*

Ліна Костенко

Викладена робота історико-етнографічної експедиції в 1994—2003 рр. в радіоактивно забруднених територіях Полісся, дається характеристика зони відчуження, описується життя поліщуків в екстремальних умовах, описується враження від окремих сіл, висвітлюється робота міліції, влади, водіїв у зоні, змальовані окремі портрети членів експедиції, показано природне самовідновлення екосистем, зафіксовано новітній фольклор який витворився під час роботи членів експедиції з респондентами.

Ключові слова: Полісся, Чорнобиль, зона відчуження, народознавство, природа, матеріальна та духовна культура.

© Я. ТАРАС, 2016

Термін «Чорнобиль» (слово, назва, поняття) за 30 років, що минули від часу аварії на Чорнобильській атомній станції 26 квітня 1986 року, набуло чимало додаткових значень і сенсів. З одного боку, Чорнобиль насторожує, викликає тривогу, почасти лякає (для деяких іноземців досі є тотожним з поняттям «Україна»), а з іншого — зацікавлює (недарма сьогодні набув активного поширення «екстремальний» туризм у зону). Про цю техногенну катастрофу на атомному реакторі мимоволі воліють забувати, а коли згадувати, то здебільшого під час річниць, а часом публічних нагадувань чорнобильців суцільній владі про те, що вона покинула їх, захисників всього людства від радіоактивної чуми, напризволяще зі своїми болячками. Нині Чорнобиль, його саркофаг, є нібито недосяжний для повсякденної самосвідомості українців, разом з тим цей непогамовний монстр перебуває зовсім поруч, в осерді самого національного тіла.

Тим часом тема Чорнобиля потребує всебічного аналізу, дослідження й осмислення, яке нещодавно розпочалося. Приховані колись страшні факти аварії, їх наслідки, осмислюються по-новому лише сьогодні.

Уперше в Чорнобильську зону почали організувати наукові експедиції 1994 року. Від самого початку і до 2004 року я брав участь, а з 1999 року безпосередньо очолював експедиції у радіоактивну зону. За результатами цих досліджень вченими написано багато статей, монографій. А для Міністерства надзвичайних ситуацій особисто мною був підготовлений звіт про науково-дослідну роботу: «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся» [1], який підсумував п'ятирічну працю експедицій, що проводились Інститутом народознавства НАН України у 1995—1999 рр.

У процесі комплексного історико-етнографічного дослідження впродовж 1995—1999 рр. обстежено 220 населених пунктів радіоактивно забруднених зон Київщини та Житомирщини, в тому числі — 63 села зони відчуження, а також проведено збір інформації у середовищі переселенців, які проживають компактно і розсіяно в 73 селах Київської, Житомирської і Полтавської областей.

Загальний об'єм польових матеріалів за всіма темами складає 63 томи, близько 480 аудіокасет, 200 годин відеозаписів з етнографічною та лінгвістичною інформацією: більше 20 тисяч кольорових та чорно-білих фотографій, на яких зафіксовані об'єкти традиційної культури поліщуків.

Зібраний під час експедицій історико-етнографічний матеріал опрацьований і переданий замовнику — Мінчорнобилю — у формі машинописних текстів, паспортизованих фотовідбитків та негативів, аудіо-та відеокасет, рисунків, анкет, карт тощо.

Львівські етнологи першими ступили на радіоактивну землю

У 30-ті роковини Чорнобильської трагедії та 22-ліття початку комплексних наукових експедицій хочу поділитися пережитим, осмислити його зі стрімким плином часу. Що ж тоді насправді відбулося з усіма нами, нашим довкіллям, культурним середовищем українців Полісся, які залишилися поодинокі доживати віку на своїй зраненій землі.

Насамперед зупинюся на тому, як Інститут народознавства НАН України спричинився до першої комплексної історико-етнографічної експедиції в радіоактивно забруднені райони українського Полісся.

Пригадується 1994 рік і Вчена рада у актовому залі Інституту народознавства НАН України (Львів). Директор Інституту народознавства Степан Павлюк представив колективу установи Головного спеціаліста Мінчорнобиля України Ростислава Омеляшка, який, у свою чергу, подякував йому за сприяння і співпрацю та повідомив нашим ученим, що планується провести низку експедицій в радіоактивно забруднену частину Київського Полісся з метою обстеження потерпілих від аварії районів. Така звістка для нас стала несподіванкою, бо зазвичай зазначена територія обстеження є у компетенції Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України.

Поява представника Мінчорнобиля та зустріч з ним у Львові відбувалася з двох причин. Перша пов'язана з тим, що впродовж шести років після аварії на Чорнобильській АЕС державні органи усіх рівнів і, в першу чергу, причетні до цієї трагедії, уникали розгляду і вирішення історико-культурної проблеми цього краю.

У Чорнобильській зоні без жодної наукової фіксації та обстеження буквально «закопували» в землю цілі поліські села. Вишиті українські сорочки використовували як ганчірки. Аналогічно відбувалося й з іншими етнокультурними артефактами Полісся. Іншими словами, відбувалася активна втрата унікальної матеріальної і духовної культури історико-

етнографічного району України, в якому збереглося найбільше найдавніших пам'яток.

Ситуація виглядала так, що через 10—15 років Україна матиме на Центральному Поліссі територію, яка втратила усі етнокультурні і цивілізаційні набутки впродовж тисячоліть: народну пам'ять, народний досвід, народні знання, пам'ятки традиційно-побутової культури, історію краю, що обірвалася разом із вибухом Чорнобильського монстра.

Одним із перших ідею порятунку духовної і матеріальної культури забруднених зон висловив головний спеціаліст Міністерства з надзвичайних ситуацій Ростислав Омеляшко. Саме він разом із директором Інституту народознавства Степаном Павлюком упродовж 1990—1993 рр. добивалися прийняття відповідної державної програми, яку було затверджено на період до 2001 року. Уже згодом виникла проблема, що склалася з пошуком наукової установи, на основі якої можна було б сформувати відповідний творчий колектив. Київські вчені категорично відмовлялися, адже вже пережили радіацію.

Перша зустріч з представником МНС була прохолодною. Ледь чи не всі колеги установи переймалися одним питанням — чому саме львів'яни мають досліджувати радіоактивну зону, «топтатися по радіації», адже кияни ближче до неї, вони досліджували цей район до аварії і краще його знають, тож нехай і продовжують. Вчені Інституту народознавства НАН України після цієї зустрічі були в довгих роздумах: одні відразу відмовилися, інші підбирали переконливі аргументи, аби відмовитись. Однак згодом більшість дослідників налаштувала себе на те, що експедиційна поїздка в радіоактивну зону не позначиться на їхньому здоров'ї.

Я вагався недовго, бо з Чорнобилем був знайомий від часу катастрофи на ЧАЕС. 1 вересня 1986 р. я опинився на курсах французької мови, тобто моє перше знайомство з Чорнобилем відбулося 1986 р. в Києві. Тодішню столичну атмосферу запам'ятав дуже добре. Слово «Чорнобиль» тоді було найбільш уживаним. Люди доволі часто мили вікна та підлоги, не ігнорували червоного вина. За 10 місяців мого перебування на курсах, я звикнувся зі всім, одержав належне «протирадіаційне щеплення».

Чорнобиль дав мені можливість, тоді безпартійному і народженому у Відні, закінчити курси, стажуватися у Франції, відпрацювати чотири роки в Ал-

Перші комплексні історико-етнографічні експедиції в радіоактивно-забруднені зони Українського Полісся

жирі, повернутися 1992 р. в Україну й оселитися у Львові. Якби не Чорнобиль в моєму житті, то я, можливо б, і не повернувся в Україну. Отож, коли Інститут народознавства НАН України ініціював наукові експедиції в зону, я тут же погодився.

Перша експедиція складалася майже виключно з львів'ян, згодом до неї приєдналися вчені з Києва та інших міст України. Офіційно Інститут народознавства НАН України в 1994 р. заключив договір з Міністерством надзвичайних ситуацій на проведення «Комплексних історико-етнографічних досліджень та фіксації матеріальної та духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся».

Комплексні історико-етнографічні експедиції Інституту народознавства НАН України розпочалися 5-го липня 1995 р. і велись протягом п'яти років до 28 серпня 1999 року. З 2000 р. історико-етнографічні експедиції провадив Чорнобильський науково-інформаційний фонд етнокультурної спадщини. У

1999—2003 рр. я безпосередньо очолював експедиції в зону. З 2000 р. вони вже були під егідою Центру захисту культурної спадщини від надзвичайних ситуацій (при Міністерстві з надзвичайних ситуацій).

Польові дослідження у радіоактивно забруднені села Овруцького, Народницького, Коростенського, Малинського, Поліського районів проводились у липні-серпні. У 30-кілометровій зоні відчуження — у березні-квітні (1998), серпні-вересні (1997) та квітні (1999).

Етнографічні експедиції до переселенців у Макарівський, Бородянський, Василівський, Іванківський, Барашівський, Переяслав-Хмельницький, Яготинський, Згурівський райони проводились у липні, серпні 1998—1999 рр. Комплексні польові експедиції як у забруднені зони, так і в місця компактного проживання переселенців велись зі стаціонарних місць базування, звідки щодня автобусом здійснювались поїздки в одне або два села. Такими стаціонарними пунктами були міста Іванків, Овруч, Малин, Олевськ, Чорнобиль, Макарів, Барашівка, Переяслав-Хмельницький, Яготин. Для виконання польових досліджень щороку створювались творчі колективи, які одержали у місцях базування такі назви: Полісся-94, Овруч-I-95, Овруч-II-95, Малин-I-96, Малин-II-96, Олевськ-97, Зона-97, Зона-(IV)-98, Макарів-98, Іванків-98, Зона-(IV)-99, Барашівка — Переяслав-Хмельницький-99, Яготин-99.

Експедиції включали 15—20 чоловік. Творчі колективи створювалися на базі спеціалістів Львова, Києва, Рівного, Луцька. Кістяк колективу складали науковці Інституту народознавства: Михайло Глушко (керівник експедиції 1994—1997), Корнелій Кутельмах (керівник експедиції 1998), Ярослав Тарас (керівник експедиції 1999—2003), Раїса Захарчук-Чугай, Роман Сілецький, Людмила Булгакова, Стефанія Гвоздевич, до них долучилися Роман Радович (Музей народної архітектури і побуту у Львові), Микола Гладкий (Дрогобицький педагогічний інститут), Володимир Галайчук (ЛНУ ім. І. Франка), Ярослав Гарасим (ЛНУ ім. І. Франка), Надія Боренько (Львів, Скansen), Ігор Садовий (Львів, фотограф), Ярослав Кінчеряк (Львів, фотограф), Євген Єфремов (Київська консерваторія ім. П. Чайковського), Микола Семиног (Броварська районна друкарня), Андрій Шкарбан (народний цілитель з Черкащини). Це основний колектив, який працював у зоні впродовж багатьох років.

Для експедиційних поїздок у радіоактивно забруднені зони і до переселенців протягом 10 років вливалися інші вчені, які були епізодично, хто в одній, а хто в декількох: О. Бандрівська, Ю. Барановська, Т. Березюк, В. Борисенко, І. Бондар, О. Богоніс, О. Бондаренко, М. Брикун, А. Вержаковський, Г. Виноградська, О. Гасюк, Г. Горинь, І. Горбокоть, І. Клименко, А. Копил, Г. Курінна, Д. Кулинич, В. Єрмаков, Я. Закревський, М. Мазур, В. Малинич, О. Мандибура, М. Матійчук, М. Маруженко, М. Младенова, М. Мархель, І. Миськів, М. Мельник, О. Наконечна, В. Назаров, В. Небрат, І. Несин, О. Никорак, Г. Остронос, Л. Ошуркевич, В. Павлюк, Л. Панчишин, А. Панчишин, Т. Пархоменко, С. Переверзєв, Е. Петрашек (Польща), Н. Присяжна, Н. Покотило, Л. Сварник, С. Сегада, Н. Сербіна, В. Сивак, К. Сивак, І. Сидорук, В. Скібінський, Л. Скринська, В. Стахір, В. Сокіл, І. Турчин, Л. Трусевич, А. Українець, О. Хитрий, О. Цуман, О. Чабанюк, Г. Шарий. Хочу зазначити, що молодь в зону відчуження не брали.

Починаючи з 1994 р. в Чорнобильських експедиціях брала участь відома українська поетеса і письменниця Ліна Костенко.

Організаційну роботу, пов'язану з перебуванням в експедиції, транспортні проблеми, фінансові, контроль за виконанням завдань, збереженням зібраних експонатів виконував керівник підрозділу історико-культурної експедиції при Мінчорнобилі України Ростислав Омеляшко.

Нехай не ображаються мої колеги, про участь яких мимоволі не згадав у своїх спогадах, а також ті, які з меркантильних намірів «забувають» про мою участь у експедиціях. Я лише хотів би скромно нагадати про себе, що посилино займався опрацюванням і зведенням польових матеріалів, підготовкою звітів та закриттям теми «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся», яку виконував Інститут народознавства. Описати більше трьох експедиційних днів у даній публікації майже неможливо. Зупинюся на окремих враженнях, які найбільше закарбувалися в моїй пам'яті.

Експедиційне буття в 2-й та 3-й зонах

Експедиційні дослідження розпочалися з 2-ї та 3-ї зон радіоактивного забруднення з Поліського та

Учасники експедиції Баришівка — Переяслав-Хмельницький -99

Учасники експедиції на братській могилі розстріляних під Базаром бійців 2-го зимового походу під проводом генерала Ю. Тютюнника. Світл. І. Садового

Овруцького районів (1994—1995 рр.), де частково збереглося автентичне середовище та залишились незруйновані пам'ятки матеріальної культури, бо відселення мешканців відбувалося тут найпізніше — в 1991—1992 рр., а в деяких селах ще проживали носії поліської культури.

Спілкування з носіями поліської культури дало можливість комплексно осягнути народознавчу специфіку поліського краю, а також поступово підготувати членів експедиції до більш фахової й відповідальної праці у районах високої радіації. Як показав час, така методика себе виправдала.

Про те, що ми в'їжджаємо в 2-гу, 3-тю зони в той час нас попереджував на обочині щит з написом: «Увага! Ви в'їжджаєте в зону підвищеного радіаційного фону. Будьте обережні!».

Попереджувальні написи обабіч дороги були звернені до тих, хто мав свободу вибору — їхати в зону

Учасники експедиції в Переяслав-Хмельницькому р-ні. Зустріч з переселенцями з с.Пухове Поліського р-ну. Світл. В. Скібінського

чи ні? Для тих, хто там постійно мешкав, ці гасла не мали жодного значення. Своє життя в зоні поліщуки характеризували так: «Не можна дійти до пам'яті, що це робиться, що сталося, чому таке запустіння»¹; «Жили, горевали, стало краще, Чорнобиль все поламав. Горевали добре, мішок пшениці на зиму, а на старість робити мусили, щоб з голоду не вмерли. Як чоботи купиш, то не буде що їсти»²; «У селі немає ні однієї лампочки (електричного освітлення. — Я. Т.). Скору визвать нельзя. Хліб два рази в неділю возять. Жити не можна»³.

Про владу місцеву та вищу говорять: «Начальство вірить Богу, но не вірить людям, що вони горюють. Бога взяли словами, а на ділі?»⁴.

У багатьох селах 2-ї і 3-ї зон побутувала правдива повістка: «Якщо проведуть в село газ, його виселять». Так відбулося з с. Мартиновичі — коли провели газ за кошти людей, їх виселили. Селяни зі с. Зірка чекають, що їм проведуть газ, потім виселять. Тут діяла злочинна схема: «прокласти» за людські гроші газ в села, які мають виселити. «Село наше зробилося дивно страшне. Все є, газ, вода, людей немає»⁵.

¹ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенко Катерини Ларіонівни, 1926 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

² Зап. 17.08.1994 р. від Мишка Петра Максимовича, 1929 р. н., в с. Залшани Дубровецького р-ну Рівненської обл.

³ Зап. 17.08.1994 р. від Лещинської Надії Петрівни в с. Вересня Поліського р-ну Київської обл.

⁴ Зап. 17.08.1994 р. від Лещинської Надії Петрівни в с. Вересня Поліського р-ну Київської обл.

⁵ Зап. 17.09.1994 р. від Савинок Марії Мойсейівни, 1935 р. н., в с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

В селах 2-ї і 3-ї зон зустрічалися крамниці, а де немає — приїжджав 1—2 рази на тиждень автомагазин. За свідченням респондентів, «які у нас продукти в магазині? Там один хліб і банки»⁶, «Боже мій, Боже, що ж у тій лавці, по яких цінах сало, масло!»⁷. Дійсно, з продуктами в цих магазинах було туго, був інший товар. Можна було купити емальовані відра, миски, каструлі, тарілки, сервізи, бокали до пива, гирі для ваг, коси, інструмент тощо. Такого краму в нас у Львові, Києві не купити. В цих сільських крамницях ми поповнили свій кухонний посуд, кожен з нас запасся емальованими відрами, каструлями, тарілками. Нам ці предмети були дуже необхідні, а мешканців сіл вони не цікавили, бо в їх житті були інші пріоритети — як вижити за ті «гробові», які забрав Кучма, у тих умовах, коли більшість односельчан покидає село.

Під час першої експедиції було трохи страшно, нам не видавали спеціальної форми, ми не мали жодних засобів захисту, крім марлевих пов'язок. У селі Бобер дозиметр показував 300 мікрорентген (допустима норма — 25—30 мікрорентген), у нас був сильний переляк. Деякі члени експедиції прали щодня одяг, в якому працювали.

Ставало моторошно від запустілих сіл. Так, у селі Новий Мир, дійсно це «Новий мір», не співають півні, не гавкають пси, майже немає людей... Порожні покинуті хати дуже непривітні... Речі на долівці, із фотографій на стінах дивляться очі живих людей... Тепер тут живе пташка, яка зі страху від моєї появи шибается у вікно — вона тут господиня, однак не сподівалась, що у неї будуть гості.

Люди, які залишилися в 2-й, 3-й зонах, як завжди, привітні та гостинні. Ми з обережністю реагували на їх частування. Наші відмови від гостини часто сприймалися образливо. В с. Млачівка люди дарують нам корзину спілих яблук, ми беремо їх, щиро дякуємо, і за селом їх залишаємо.

То був час випробування людських характерів, на думку Ростислава Омеляшка: «Хтось не витримав психологічної напруги і за декілька днів покинув експедицію, хтось дійшов лише до колючого дроту, яким відмежовується епіцентр Чорнобильської трагедії — зона відчуження, іншим вистачило снаги об-

⁶ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенко Василя Пилиповича, 1931 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

⁷ Зап. 18.08.1994 р., 20.09.1994 р. від Биченко Варки, 1903 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

стежити відносно безпечну частину «мертвої» зони» [4, с. 816].

Більшість із нас пережила цей психологічний тиск, досліджувала не тільки 2-гу і 3-тю зони радіоактивного забруднення, але й зону відчуження, радіація у якій досягала 3000 мікрорентген на годину.

У 2-й та 3-й зонах від інформаторів нам вдалося зафіксувати етнографічний, мистецтвознавчий, фольклористичний, лінгвістичний, музикознавчий матеріал та відомості з інших галузей української науки. Результати цих досліджень викладені в монографіях, численних статтях, тому на них не будемо зупинятися. Звернемо увагу на інший аспект експедиційних досліджень, який досі не висвітлювався.

Зона відчуження

Зона відчуження — в будь-якому випадку — небезпечна територія не лише для дослідників, але й для всього живого. Це не тільки радіація, яка присутня повсюдно: у повітрі, речах, будівлях. Вона істотно вплинула на трансформацію природних процесів, які призвели до того, що села буйно позаросли деревами, чагарниками, тобто, все те, що створене руками людини, перетворюється на руїну.

Багаторічні не викошені трави утворили трав'яну підстилку, яка заважає пересуванню і спричиняє пожежі. Останнім часом тут ще розвелось дуже багато диких кабанів і вовків.

Зона відчуження — це два ряди колючого дроту, паспортний режим та перепустки. Це трагедія для дітей, які не можуть відвідати своїх батьків, які залишилися в зоні, бо вони не існують для влади. По периметру колючого дроту патрулюють машини міліції. Окрім літніх людей туди втікають ще й кримінальні злочинці.

У зоні крім ЧАЕС, яка вважається об'єктом Чорнобиль-1, є ще Чорнобиль-2 — дві великі споруди в полі, здалеку схожі на багатоповерхівки. Одна із них висотою близько 150 метрів і довжиною 300—500 метрів, друга відповідно 100 метрів і 250 відповідно. Вони вражають уяву своїми розмірами, їх видно з будь-якого місця Чорнобильської зони відчуження.

Під час експедиції ми не змогли їх відвідати, бо, як нам пояснили — це антени, які приймали радіосигнали від Атлантичного океану до Уралу. Цей військовий об'єкт спеціально обслуговував один реактор ЧАЕС. Сьогодні про цей об'єкт ми вже знаємо прав-

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 2 (128), 2016

Учасники експедиції в с.Новосілки Чорнобильського р-ну. Зона відчуження. 1999 р. Світл. Я. Тараса

Ярослав Тарас, Ростислав Омеляшко, Надія Боренько корегують плани обстеження садиб в зоні відчуження

ду. Це єдиний ущільний військовий монстр Радянського Союзу, створений для того, щоб вести космічний шпіонаж, об'єкт, що не має аналогів у світі, вищий за піраміду Хеопса. Вражає ця металева споруда своїми конструктивними особливостями та велетенськими розмірами, а також вартістю від 500—1,5 млрд. доларів США. Її спорудження вдвічі дорожче, ніж будівництво АЕС. Сюди потрібно возити туристів, показувати творіння тоталітарної держави.

Щоб потрапити в зону відчуження, потрібно мати перепустку, яку нам видавали в Міністерстві надзвичайних ситуацій. Це була разова перепустка з номером та печаткою, на якій красувався червоний трикутник з радіоактивним символом посередині. В зоні ця перепустка мала завжди бути при собі.

Працювали у зоні також іноземці, які жили у спеціальних будинках з кондиціонерами та всіма цивілізаційними вигодами. Особисто ми з ними не контактували. Великі пошукові дослідження проводи-

Так зустрічають мертві села Полісся в зоні відчуження. Світл. Я. Тараса

ли японські вчені, які радіацію вивчали шляхом спалювання виловлених гризунів, зола яких дає змогу точно встановити не тільки рівень радіоактивного зараження, а й біологічно-хімічні процеси, які відбувалися у живих організмах після опромінювання.

Експедиції в зону відчуження було вирішено проводити двічі на рік, коли на деревах відсутнє листя. Молоді самосівні дерева щільно ховають оселю, за зеленню будівель можна було й не побачити. Щоб дістатися до потрібних споруд, доводилось вирубувати молоді дерева, кущі.

Ранком виїжджаємо з Чорнобиля, їдемо в заплановане для обстежень село, з нами для безпеки — міліціонер. Везе нас автобус «ЛІАЗ», який, до речі, такий забруднений, що його із зони не випускають. Розходимося по селу, кожен має свою тему. Я обмірюю хати, церкви, інші збирають експонати та розмовляють з інформаторами. Мені доводилось по селу добре набігатись, щоб знайти автентичну хату чи господарську споруду. Яке було щастя, коли вдавалось віднайти хату з накотом або поздовжнім декоративним сволоком.

Зібрані експонати виносимо на дорогу; якщо їх небагато і невеликих розмірів, то веземо їх із собою, в автобусі, якщо багато — їх забирає вантажівка. Експонати після дозиметричного контролю уважно сортуємо, чисті — в одне місце, брудні — в інше, зафотографовуємо і описуємо. Значною є робота з їх очищення. Тканину досить легко відіпрати, а з деревом значно гірше, бо якщо потрапить радіоактивна піщинка глибоко всередину, її нічим не «викуриш», хіба що свердлити діру. Траплялося так, що витягнули з ріки унікального довбаного човна, привезли в Чорнобиль, а дозиметрист намалював на ньому десятки місць, де «фонить». З того човна могло б залиши-

тись одне решето, коли б висвердлили радіоактивні місця. Очищали зібрані предмети щітками, порошками, а кераміку — різними кислотами.

Є багато цінних експонатів, які дуже важко деактивувати від радіоактивних забруднень. Всі вони зберігаються в кінотеатрі Чорнобиля, який є фондосховищем зібраних предметів матеріальної культури. Експонатів тут надзвичайно багато, проте чимало історико-культурних цінностей загинуло.

Вчений є завжди вчений

Перебуваючи в зоні відчуження на Поліссі, ми щоразу хотіли зустрітись з людьми, одержати від них важливу інформацію. На жаль, зустрічалися тільки поодинокі мешканці. В той же час поліщуки не були виселені із сіл у Білорусі.

Для нас інформація від респондентів у поліських селах у Білорусі була дуже важливою, вона була тим джерелом, яке ми втратили при виселенні з українських сіл на українсько-білоруському пограниччі. Бажаючи отримати інформацію від поліщуків, ми свідомо перетинали українсько-білоруський кордон, обстежили кілька сіл у Білорусі, які межували з Поліським районом.

Один раз наше наукове зацікавлення могло закінчитися міжнародним скандалом. Повертаючись автобусом по лісовій дорозі з Білорусі, ми зазнали переслідування білоруських прикордонників, які вимагали від нас зупинитися, бо ми порушили державний кордон Білорусі. Вихід з цієї ситуації знайшов власне водій автобуса. Добре знаючи цю дорогу, він прийняв рішення не зупинятися, бо білоруські прикордонники не зможуть обігнати наш автобус через вузьку дорогу, яка зліва та справа оточена болотом, деревами, а до українського державного кордону зовсім недалеко. Водій зупинився лише на рідній землі, вийшов з автобуса разом з озброєним міліціонером і заявив, що білоруські прикордонники порушили український державний кордон. З погрозами, що вони нас затримають і ми понесемо відповідальність, прикордонники повернулися в Білорусь. З цього часу ми більше не порушували кордон сусідньої держави навіть заради науки.

У нас, все ж, була офіційна зустріч з білоруською експедицією в Білорусі. Вона запам'яталася не тільки частуванням березовим соком, настояним на житі, а й тим, що в ній взяла участь депутат від соціалістичної партії, єдиної, яка відвідала експедицію в зоні від-

чуження. Хочу зазначити, що жодна із українських 1994—2003 рр. політичних партій експедицією в Чорнобилі не цікавилася взагалі. Лише ситуація кардинально помінялася в Україні з приходом на пост Президента України 2004 року Віктора Ющенка.

Працюючи в 2-й, 3-й зонах, кожен із нас хотів потрапити до старої жінки, чоловіка, які би дали цінну інформацію. Оскільки інформаторів було небагато, коли ми приїжджали в село, то не йшли, а бігли, щоб «застовбити» інформатора за собою. Бувало так, що дехто з нас лишався і без інформатора. Все це вимагало спритності у пошуках. Особливо туго з інформаторами було дослідникам фольклору, але вони знаходили вихід у даній ситуації. Ярослав Гарасим і Володимир Галайчук дізналися із попереднього села, що в селі, в яке ми поїдемо завтра, є цінна інформаторка, але до неї треба мати особливий підхід. Щоб потрапити до неї та отримати необхідну інформацію, попередньо розробили сценарій. Коли приїхали в село, Ярослав Гарасим побіг її «застовбити», а Володимир Галайчук завітав у магазин, в якому купив великий пакет дорогих цукерків. На подвір'ї їх зустріла донька, яка сказала, що її мама не має бажання спілкуватися з ними. Вони сказали, що прийшли до її мами з подарунком. «Добре, — сказала, — піду спитаю маму». Мама згодилася поговорити. Хлопці зайшли до хати, подарували цукерки. Бабуся взяла пакет з цукерками, пішла в сіни. Прийшла вона до хати в фартусі, в кишенях якого були подаровані цукерки. Хлопці опитували бабусю, вона через певний час ховала голову під стіл, з'їдала цукерку, щоб вони не бачили, потім продовжувала спілкування з нашими фольклористами.

Що ми міряли?

Від самого початку чорнобильської експедиції мене дивував накопичувач радіації, який ми отримували, коли в'їжджали в зону відчуження, носили під час роботи причепленим до нагрудної кишені і здавали в радіаційний центр, коли виїжджали із зони. За 10 років дослідницьких пошуків у зону я так і не довідався, скільки рентген одержав, це лишилося таємницею для нас усіх. На початках ми користувалися дозиметрами. Згодом вони нас почали нервувати, бо практично не переставали пищати і лише заважали в роботі. Дозиметр, який нам видавали, не фіксував складових радіоактивного розпаду, що істотно відрізнявся на тій чи іншій території.

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 2 (128), 2016

Цвинтарі Полісся. Світл. Я. Тараса

Пригадую випадок, коли ми приїхали в село, заміряли радіацію, вона сягала близько 50 мікрорентген. Знайшов респондента, опитав його, він попросив мене заміряти радіацію на місці нашої бесіди на подвір'ї і, виявилось що вона вище 2000 мікрорентген. Через те дозиметром я користувався неохоче, бо толку від нього було небагато, а загубити його боявся.

Кращим дозиметром є самопочуття. В селах Стещеня, Калинівка Поліського району ми відчували сильного впливу радіації. Всім хотілось спати, з нами робилося щось незрозуміле. Подвір'я в цих селах укрите товстим шаром бетону.

У зоні відчуження був відповідальний дозиметричний контроль, коли ми завершили експедицію і вертались додому. Всі ми проходили його на контрольно-пропускному пункті у спеціальному боксі, на приладі, подібному до того, яким роблять рентген грудної клітки. Пройшовши цей бокс, ми були «на свободі», сідали в чистий автобус, який нас віз до Києва.

Останній радіометричний контроль завжди нас насторожував, бо могло трапитися так, що той чи інший учасник експедиції, який занадто опромінився, міг «назавжди залишитись» в радіоактивно забрудненій зоні, як той автобус, що не виїжджає за межі КП.

Будні експедиції: від початку до завершення

Підготовка до виїзду в зону тривала близько двох тижнів. Харчування здійснювалося за добові, які були однакові що в зоні, що в цілому по Україні. Жодних додаткових коштів за те, що ми працюємо на радіоактивно забруднених територіях, ніхто не виділяв і не давав, тоді ще спонсорів не було. За добові ми купували те, що нам було необхідно на 16—24 дні перебування в експедиції чи то в зоні відчуження, чи в 2-й,

3-й зонах відселення. Всі продукти купували у Львові. Крім провіанту купували засоби гігієни, канцелярські товари, фотоплівку, касети для диктофонів тощо. Тягнемо зі собою все кухарське начиння, тару на воду, газову плиту. Для експедиції 1996 року мені вдалося привезти з Молдови 40 літрів червоного вина. Купували ми під час експедиції лише хліб. Свіже м'ясо, овочі купували у місцевих магазинах та на ринках, коли досліджували переселенців у Переяслав-Хмельницькому та Яготинському районах.

Зауважу, що під час підготовки експедиції від нас ніхто не вимагав довідок про стан здоров'я. Один раз нас перевіряла лікар-іридоотерапевт, після чого я мав би не їхати в жодну експедицію, бо, згідно з її діагнозом, у мене двічі стався мікроінфаркт.

Для першої експедиції від Червоного хреста у Львові ми одержали вітаміни та аптечку. Для наступних експедицій жодного медичного забезпечення від державних чи громадських організацій у нас не було. Починаючи з 1998 р. завдяки Р. Омеляш-ку ми одержували військову амуніцію (черевики, штани, гімнастерки, бушлати, які перуться після експедиції і знову одягаються).

Весь провіант, включаючи мішки з картоплею, буряком, морквою, капустою ми везли зі Львова в населений пункт, де базувалися. Наш експедиційний

Важка, але цінна ноша до експедиційного автобуса

крам перевозив інститутський мікроавтобус РАФ, в який ще вдавалося втиснутися 5—6 членам експедиції. Я дотепер дивуюсь, як ця машина могла на собі тягти стільки вантажу. РАФ виїжджав на день чи два раніше — для підготовки до приїзду основного складу експедиції. Цей час ми витрачали на налагодження життя: доводилося шукати газові балони, заправки газом, проводити дезинфекцію місць проживання, облаштовувати кухню тощо.

Незабутніми були наші «поляни» перед в'їздом в зону забруднення, вони особливими були тим, що тут кожен частував тим, що приготували їхні жінки вдома.

Сніданок готувала зранку наша кухарка, яка також була зі Львова, та чергові члени експедиції, і відбувся в їдальні. Підготовлені канапки, кава, чай роздавалися під час обіду в автобусі у населеному пункті, який досліджували. Це був весь наш обід. Від сильної спраги нас рятувала вода, в яку ми на 5 літрів додавали 100—200 грам вина. До речі, це був винахід Романа Радовича.

Вечеря відбувалася о 20—22 годині і складалася з першої і другої страв. Це був, фактично, обід і вечеря разом. Час вечері залежав від того, як пізно ми повернулися та від кількості експонатів, які зібрали і які потрібно було розвантажити у фондосховище. Під час вечері кожен бажачий міг випити своїх протирадіаційних 100—200 г червоного вина. Це було необхідно і для зняття психологічного стресу, бо за день іноді побачиш і наслухаєшся такого, що не знаєш, як з цим тягарем справитися.

Під час експедиції споживали багато часнику. Нашим лікарем був Андрій Шкарбан, який закуповував і сам заготовляв лікувальні трави, запарював їх, настоював і давав нам їх пити зранку і ввечері. Особисто я вживав всі його трав'яні настої.

Умови проживання членів експедиції були різні. У першу експедицію мешкали в готелі в Іванкові та особняку, в якому була організована наша їдальня.

Найгірші умови були в Олевську. Ми жили в гуртожитку професійно-технічного училища, з одними вхідними дверима, міжкімнатних зовсім не було. Недобудований корпус був місцем, де кожен міг сховатися серед конструкцій, роздягнутися і помитися водою із пляшки, яку приносив зі собою, та виконати туалетні потреби.

Не кращим було перебування експедиції в Овручі. Нас поселили в гуртожитку на першому поверсі.

В цьому гуртожитку на нас напали блохи, всі чухалися, не спали вночі. Позбулися ми їх народним способом: ранком, коли їхали в село, і ввечері, коли лягали спати, мочили підлогу. Другою неприємністю були слимаки, які вночі лазили по коридору та туалеті, ми на них наступали, шпорталися.

Більше цивілізоване проживання було в гуртожитках НАН України м. Чорнобиля, де можна було прийняти душ щодня, вийти на подвір'я, погомоніти з колегами тощо. Прекрасні умови проживання були на оздоровчій базі на березі Канівського моря та в с. Барашівка в таборі санаторного типу.

Кожна експедиція в зону відчуження після базування в Чорнобилі розпочиналася з відвідин села Новошепеличі, що знаходиться всього в семи кілометрах від ЧАЕС, у якому жили Сава Гаврилович і Олена Дорофіївна Ображеї. Ця літня пара, незважаючи на всі лиха від радіації, неприємності з боку влади, вбивства їхніх двох синів, не покинула свою домівку. Їх обійстя — це оазис серед радіоактивної пустелі, життя в якому не припинялося після того, як радіоактивний попіл накрив цю територію. Подружжя виживало за рахунок натурального господарства: садили картоплю, всяку городину, годували корову, бичка, курей, ловили рибу в Прип'яті. Це дуже гостинні поліщуки, які раді всім, хто до них навідується. На свята вивішують національний прапор, незважаючи на те, що ніхто цього не бачить.

Так склалося, що ми взяли собі за правило перед кожною експедицією їхати за благословенням до Сави Ображея — людини, якій був не страшний цей невидимий ворог. До нього також навідувався президент України Віктор Ющенко разом з головою РНБО Анатолієм Кінахом, Віталієм Кличком, частіше Ліна Костенко. У Сави Ображея ми завжди брали рибу. Один раз він нам риби не дав, пояснивши, що «зловив величезного сома, довго з ним борюся... А потім узяв та прив'язав його мотузкою до дерева (хай погуляє, жир трохи скине)» [3].

Трохи згодом мене із небагатьох експедиційників запросили на золоте весілля до Сави Гавриловича і Олени Дорофіївни. З Києва 15 травня 2006 р. був організований автобус до Новошепеличів. Гостей на це весілля зібрав Ростислав Омеляшко. Серед них були члени експедиції, поетеса і письменниця Ліна Костенко, телебачення. Було приємно чути, що Об-

Учасниця експедиції С.Гвоздевич збирає деревообробні вироби в зоні відчуження. Світл. Я. Тараса

Перенесення скрині з плоским рельєфним профільним різьбленням до автобуса

ражеям після втручання Президента Віктора Ющенко провели нову електричну лінію, бо стару разом з трансформатором украли мародери.

До золотого весілля Ображеї підготувалися за всіма правилами. І хоча вони відірвані від магазинів, на столі було все. Подарунок на честь Ювілею отримав дід Ображей і від Віктора Ющенко — поросят, пральну машину та холодильник. Прикро лише те, що людина, яка не відступила перед загрозою і залишилася будь-що жити на прабатьківській землі, мала більше кривд від держави, ніж допомоги.

Пам'ятна світлина учасників експедиції із знайденими експонатами — мисником і віконницею. Світл. С. Гвоздевич

Учасники експедиції на перепочинку на бамбетлі, який вивезли на дорогу для транспортування

Після 14—16 експедиційних днів настає фізична та психологічна втома. Фізична — від перебування на радіоактивно забрудненій території, психологічна — від суцільного негативу — побаченого і почутого, також відсутності зв'язку зі своїми рідними і близькими, від яких ти надовго відірваний (в той час мобільного зв'язку ще не було).

Певний слід залишає у твоїй психіці щоденний в'їзд і виїзд із зони за спеціальною перепусткою, процедура проходження радіоактивного контролю, неможливість виїхати без дозвільних документів тощо. Такі обмеження дійсно нагадують зону з відсутністю елементарної свободи пересування.

Форсмажорні ситуації

Експедиції відбувалися не завжди гладко. Траплялися форсмажорні ситуації. Наприклад, у Переяслав-Хмельницькому відмовилися заправляти наш авто-

бус, який возив експедицію по селах, де мешкали переселенці, усе пальне скеровували на жнива. Довелося самому скласти листа до дирекції автотранспортного підприємства з попередженням про загрозу зриву важливої державної програми, за що передбачена фінансова та кримінальна відповідальність, і підписатися за директора Інституту народознавства НАН України. Бувало так, що поки ми обстежували переселенців, наш місцевий водій встигав добряче напитися у куми, — довелося мені самому керувати автобусом і пильнувати, щоб наступного разу випадково не навідався ще до однієї куми.

Прикріша ситуація трапилася з нами в с. Дідковичі Коростенського району, коли місцевий голова колгоспу спровокував жахливу паніку серед односельчан, вирішивши, що незнайомці, тобто, ми ходимо по людях і збираємо на нього компромат. На його прохання блискавично в село прибув наряд міліції, озброєний автоматами, метою якого було розправитися з нами. Та нас було 17 осіб і ніхто їм не збирався поступатися, однак нас вигнали із села. Згодом про цей випадок було підготовлене відповідне офіційне звернення до Верховної Ради за підписами всіх членів експедиції, але з незрозумілих причин воно залишилося без уваги.

Час від часу траплялися прикрі ситуації з окремими членами нашої експедиції, — хтось ледь не втопився, спровокувавши паніку, в інших ставався нирковий приступ, піднімався тиск, температура, сильні головні болі тощо.

Не забуду святкування завершення експедиції, яке відзначалося в зоні відчуження в кінотеатрі міста Чорнобиля, де були зібрані тисячі предметів побуту, промислів, будівництва, серед яких сотні радіоактивно забруднених. Не знаю, яка сила нами керувала, що ми почали танцювати, підняли пилу. Ми забулися, де знаходимося і що нас оточують радіоактивно забруднені предмети. Мабуть, хотіли показати, які ми герої і не боїмося радіації.

Черевацький карб

Найбільше враження на нас справило село Черевач. Кожного разу нас чекали якісь несподіванки. Ідучи сільською дорогою, ми побачили людські пальці, що стирчали з-під землі. Зупинилися і не знали, що робити, одні казали, що необхідно викликати міліцію, інші настоювали, що треба в'їхати, чи це тільки рука, чи закопана людина. Переборовши страх, ми вирішили

відкопати. Виявилось, що це протез руки, який досить добре відтворював справжню руку. Пізніше дізналися, що в цьому селі виготовляли протези рук і ніг.

Незабутнє враження на мене справив інтер'єр зрубної хати в цьому селі, де мешкав бомж. Заходжу в хату, ідеальна чистота, голі стіни, жодних предметів, меблів, лише посередині хати шкіряний диван сталінського дизайну на фоні стіни, задріпані білими простиррадлами.

При обстеженні хат в с. Черевач в одній із них я побачив сволок, який по всій довжині знизу на кутах мав різьблені коси, а посередині — хрест. За десять років експедиції це була перша знахідка балки, яка не тільки виконувала конструктивну функцію, але і мала мистецьку цінність. Я вирішив його демонтувати. Аргументом такого рішення було те, що раніше чи пізніше ця зрубна хата завалиться і ми втратимо важливий речовий доказ народного будівельного та декоративного мистецтва. Багато з учасників експедиції були проти такого рішення, бо ця хата знаходилася всього 4 км від ЧАЕС, у зоні високого радіоактивного забруднення. За міркуваннями інших, сволок є недоторканий береговий об'єкт, який не можна рухати, бо тебе буде чекати кара. Незважаючи на контраргументи, я вирішив його демонтувати. Мій задум підтримав Ростислав Омеляшко, який організував вантажну машину, забезпечив інструментом, домовився з лісничим, який прислав до нас робітника з бензопилою. До хати ми не доїхали, бо хатці загородили дорогу. Ми прийшли до нашого об'єкту пішки з інструментом. В операції з демонтажу сволока брали участь 13 осіб, у тому числі Ліна Костенко.

Демонтаж сволока ми розпочали зі встановлення в інтер'єрі конструкції з восьми стовпів, які зв'язали під стелею риглями. Вона забезпечила статичність під час демонтажу та безпеку членів експедиції, які працювали всередині хати. На фасаді під сволоком зробили рихтування, вирізали просвіт довкола сволока, звільнили його від навантажень дахового перекриття. Це саме зробили в снігах. Коли все було готове до демонтажу, знаючи народні перекази про сволок (що його не можна рухати, навіть в нього стукати), я прилюдно помолвився, попросив у хати та її господарів, яких я не знав, пробачення за те, що знімаю головну балку. Це саме зробив Андрій Шкарбан до свого Бога (він сповідував Рунвіру). Двоє чоловіків на рихтуванні зрушили сволок з місця,

Учасники експедиції з Ліною Костенко після демонтажу різьбленого сволока з хати с. Черевач. 1999 р.

шестеро всередині хати, підтримуючи його руками знизу, виштовхали назовні. Увесь процес сфотографували. Сьогодні він, очищений від радіації, пилу та вапна, зберігається у фондосховищі в Чорнобилі.

У цьому селі Роман Радович також був знайшов високохудожній датований сволок. На жаль, не демонтував його. Я досі мрію його демонтувати, бо це дуже важливий експонат, який свідчить про високу будівельну культуру поліщуків кінця XVIII століття.

«Батюшки»

У 2-й, та 3-й зонах я досліджував церкви. Зауважу, що в зоні відчуження є лише діюча Іллінська церква в Чорнобилі, дерев'яна церква в Красне та була дерев'яна церква в с. Товстий Ліс, єдина в стилі бароко пам'ятка архітектури національного значення, яку спалили у 1996 році. В 2-й і 3-й зонах є діючі дерев'яні церкви, всі вони збудовані в кінці XIX — на початку XX ст. за типовими російськими проектами. Залишилася лише одна пам'ятка архітектури українського сакрального будівництва в с. Левковичі (1815 р.). Мені вдалося обміряти, описати та зробити фіксацію церков у всіх населених пунктах, в яких ми побували. Обміри, описи церков доводилось робити і в будні, і в святкові дні, хотілося максимум зібрати матеріалу про сакральне будівництво.

Вивчаючи сакральну архітектуру, я побачив страшні наслідки знищеної Церкви, які відлунням проходять через усе подальше життя українців, незважаючи на те, що в роки незалежності побудували багато храмів. Новозбудованими сакральними об'єктами правлять колишні партійці, голови кол-

госпів. Зокрема, в с. Дідковичі Коростенського району в 1990-ті рр. збудували церкву Святої Трійці, «але життя в селі нема, бо в ньому править сатана в образі голови колгоспу, він править батюшкою»⁸.

Нав'язана нам сьогодні церква Московського патріархату виконує політичні завдання Росії та її провладних представників в Україні, не є такою щирою і рідною, до якої можна було б звернутися з моральною підтримкою у боротьбі за рідну землю, мову.

Про це красномовно свідчить ситуація, що склалася у старовинному селі Страхолісся Іванківського району. Як тільки сільська громада відкрила 1992 року в селі українську православну церкву Київського патріархату, тут же місцеві комуністи, які працюють у зоні відчуження, почали війну проти неї. Вони звернулися до патріарха УПЦ Московського Патріархату, який їм прислав батюшку Петра Твардовського, і той разом з ними, у кращих традиціях 1930-х років, почав наступ на громаду Київського Патріархату, що налічувала 476 господарств, з метою їх залучення до московської церкви. «З того часу на селі немає життя. Якщо дитя похрестить або похоронить отець Київського, то батюшка Петро це хрещення чи похорон не признає, із своєї ініціативи перехрещує, перехоронює»⁹.

Комуністи під звучним гаслом «Збудуймо храм у Страхоліссі» у 1998 р. ініціювали будівництво нової церкви за державні гроші [2].

Кошти на будівництво були виділені директором виробничого об'єднання «Чорнобильська атомна станція» Сергієм Парашиним, Міністерством надзвичайних ситуацій, директором НВО «Прип'ять» Сергієм Казаким та багатьма керівниками зони. Громада із 15—20 дворів одержує гроші, а громада із 476 дворів немила владі тому, що хоче рідну українську Церкву.

Дивувало мене ставлення молодого покоління до Церкви як духовної інституції і Божого храму. Продемонструю це на прикладі села Мусійки Іванківського району. 21 серпня 1994 року ми приїхали в це село. Неділя, сонячний день, дзвонять церковні дзвони. Люди в селі копають картоплю, косять біля церкви траву. У церкві Різдва Пресвятої Богородиці править священник Анатолій Шлапак. У церкві

лише «півча», прихожан нікого немає. «Я тут сам, як серед вовків, — каже отець Анатолій. — Тут люди відсталі, запущені. Живу без сім'ї у сторожці, бо вижити тут із сім'єю тяжко. Часто відправляю Службу Божу сам з півчою, без жодної душі в церкві. До мене були інші батюшки, поневірялись і залишали це село. Я не шукаю теплого місця, по-правді я жонатий, маю дочку, але живу в селі один, як монах. Я сам церкву ремонтую, ходив до голови колгоспу, щоб дав мені в допомогу хоч одного чоловіка, не дав. Я сам печу проскурки. Хрещу дітей у багатьох селах, не пропускаю ні одного слова. Від молодих батьків чую: «Ты, батя, так долго крестишь, быстрее надо»¹⁰. Я спитав, звідки він, де його сім'я. Виявилось, що він із смт. Рожнятів Івано-Франківської області.

У цей день після обіду ми відвідали с. Чапаєво. Молодь в ньому не живе. Люди копають картоплю. Питаю стару жінку, яка копає, який сьогодні день. «Який треба, тому копаю картошку». Цьому селу я не дивуюся, воно появилось після війни.

У діючих церквах Полісся на недільних службах практично відсутні чоловіки. Їх одиниці, переважно це люди похилого віку. Старий поліщук Антон Чиколович із села Горностайпіль пояснює цю ситуацію так: «Я один ходжу в церкву, решта не ходить, тому що там нема водки»¹¹.

Найбільше мені запам'ятались опис і обміри церкви в с. Вовчків Київської області. В цей день відбувалася служба, я зайшов у церкву, помолився, сів на лавку і почав описувати церкву, її планувальне і мистецьке рішення, іконостас, стіни, купол тощо. Роботи у мене завжди дуже багато, тому я не чув, що під час служби отець Анатолій кликав мене, що б підійшов до нього. Мої колеги по експедиції підійшли до мене і сказали, що мене кличе батюшка. Я не повірив, почав уважно слухати Службу Божу і почув звернення до мене: «Эй ты, в черной рубашке, подойди ко мне». Я вагався, бо такого випадку за 30 років обстеження церков не мав. Коли почув знову, підійшов до батюшки, він запитав, хто я і що роблю в церкві. Я пояснив, і він запевнив, що ско-

⁸ Зап. 20.07.1995 р. від Шкляренка Антона, 1928 р. н., в с. Дідковичі Коростенського р-ну Житомирської обл.

⁹ Зап. 30.08.1997 р. від Малахової Ганни Михайлівни, 1913 р. н., в с. Страхолісся Іванківського р-ну Київської обл.

¹⁰ Зап. 24.08.1994 р. від Шлапака Анатолія в с. Мусійки Іванківського р-ну Київської обл.

¹¹ Зап. 3.09.1997 р. від Чиколовича Антона Матвійовича, 1912 р. н., в с. Горностайпіль Іванківського р-ну Київської обл.

ро закінчить службу і поговорить зі мною. Дійсно, він скоро завершив службу, сказав дивну проповідь, яка ґрунтувалася на тому, що «водка нам не вредит, унітази нам не нужны». Служба закінчилася, жінки розійшлися, лишилося четверо мужиків, які поставили стіл в притворі, батюшка приніс пляшку горілки «Распутин». Я був шокований і сказав йому, що це церква, а не кабак. Він відповів: «Ты ни хрена не понимаешь, если я не поставлю, то мужики в церковь ходить не будут».

Батюшка Анатолій, за свідченням багатьох інформаторів, «п'є горілку в церкві, всім мужикам дає по сто грам, зі всіма цьом, цьом, цьом...». Богослужіння провадить російською мовою. Кожен раз свою проповідь починає зі слів «Дорогие братья!» і, на манер військових командирів, змушує всіх повторювати його настанови на життя. Люди хочуть Божественних проповідей, а не його диких жартів на зразок «губи в дівчат, наче куріци попка»¹².

Коли я розповів отцю Анатолію, що вивчаю дерев'яні церкви, ікони, він запитав: «Зачем тебе, деточка, эта доска (ікона. — Я. Т.)?». Взагалі батюшка Анатолій дійсно мав якусь магічну силу, бо все, що ми сфотографували в церкві, не зафіксувалося на плівках.

Батюшки в багатьох селах Київської та Житомирської областей є вихідцями із Західної України, служать церкві Московського патріархату. Неприродно було чути, як на людях звертається священник до своєї дружини, а вона до нього «батюшка», «матушка», при цьому розмовляють галицьким діалектом. Познайомившись з батюшкою в с. Дідковичі, ми дізналися, що він зі Старосамбірщини, закінчив Одеську духовну семінарію, а матушка з його села.

Ставлення поліщуків до церкви можемо переказати словами Мишка Петра зі с. Залишани, якому в 1994 р. виповнилося 72 роки. «Я в церкву не ходив, тому що не давали, в найбільші празники гонили на роботу, як зістарився, ходити не можу через ноги»¹³. Пояснює, чому люди не ходять до церкви, Миколаєва Лідія зі села Луговики Поліського району так: «Батьки не вчили молитися, в школу не

Пограбована церква в с.Красне. Світл. М. Семинога

ходила, бо треба було прясти, бо не було штанів, а літом треба було гнати товар (корів. — Я. Т.)»¹⁴.

Є ще одна причина, чому поліщуки не ходять до церкви. За свідченням Катерини Ющенко, «люди не хочуть йти до церкви, бо батюшка потребував гроші, гроші, знає він, у кого що є»¹⁵.

Типовим стало явище пограбування церков у поліських селах. Церкву в с. Ворсівка грабували чотири рази. «Останнє пограбування було місяць тому (липень 1996 р. — Я. Т.). Вкрали ікону у срібній чеканці. Міліція, як завжди, нікого не знайшла»¹⁶.

Незважаючи на всі негативні явища, які відбуваються у відродженні Церкви на Поліссі, ми зафіксували той факт, що про церковні свята знають лише в тих селах, де є діючі церкви.

Непересічні люди¹⁷

В експедиції мені довелося працювати з непересічними людьми, які не тільки свідомо пішли на ризик зашкодити своєму здоров'ю, а й були вченими, які заради науки його не шкодували.

¹⁴ Зап. 19.09.1994 р. від Миколаєвої Лідії, 1914 р. н., в с. Луговики Поліського р-ну Київської обл.

¹⁵ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенко Катерини Ларіонівни, 1926 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

¹⁶ Зап. 13.08.1996 р. від Прокопченка Миколи Прокоповича в с. Ворсівка Малинського р-ну Житомирської обл.

¹⁷ В даному тексті мої враження подані не про всіх колег у зв'язку з форматом часопису. Вони будуть опубліковані в окремому виданні.

¹² Зап. 18.08.1996 р. 19.09.1994 р. від Горещької Ольги Йосипівни, 1917 р. н., в с. Міхлівщина Поліського р-ну Київської обл.

¹³ Зап. 17.08.1994 р. від Мишка Петра Максимовича, 1929 р. н., в с. Залишани Дубровецького р-ну Рівненської обл.

Хочеться уклінно подякувати Ростиславові Омеляшку, головному спеціалістові Міністерства надзвичайних ситуацій (сьогодні директор Державного наукового центру захисту культурної спадщини від техногенних катастроф МНС України), який опікувався всіма експедиціями. Він, незважаючи на всі загрози вищих чиновників їх закрити, брак фінансування, знаходив гроші, й експедиції відбувалися. Результатом його копійної роботи є тисячі зібраних експонатів, які на усних домовленостях зберігаються в Іванкові, Чорнобилі та Києві. Створено архів, відбулися чисельні виставки, приурочені до дат чорнобильської трагедії («Врятовані скарби Української Атлантиди»), видані монографії та опубліковані десятки статей за результатами зібраного матеріалу.

Ростислав Омеляшко одержимий своєю працею та ідеєю якомога менше розгубити із скарбниці забутих традицій в матеріальній та духовній культурі (етнокультурні, духовні, лінгвістичні, археологічні цінності) у відселених селах у зоні відчуження, зменшити національні втрати на території, яка була колыскою зародження української культури. Незважаючи на всі перешкоди, він йде до створення музею знищеного Полісся, бо розуміє, що колись ця земля звільниться від радіоактивного попелу, матиме зібрану матеріальну та духовну культуру, яка ляже в основу її відродження. Він пам'ятає всі предмети, врятовані в зоні, наші борги за десятки років, наші недоопрацювання. За висловами багатьох експедиційників, — це другий Яворницький, а за висловом Ліни Костенко — «атомний камікадзе». І це правда, якщо були б усі такі у нас, як Ростислав Омеляшко, Україна давно постала б як цивілізована проєвропейська держава. Своєю безпосередньою працею в експедиції та поза нею він демонструє героїзм та самопожертву, при тому, що має проблеми зі здоров'ям. Він завжди йшов першим на «радіоактивну амбразуру», своїм прикладом показував, що потрібно збирати нашу матеріальну культуру навіть «у пеклі».

Не забуду 2003 р., коли ми досліджували територію безпосередньо біля ЧАЕС. Приїхали автобусом на цвинтар за 1,5 км від ЧАЕС, який, за Р. Омеляшком, ще не досліджували. На цвинтарі все пронизане невидимими променями, посередині нього знак, який сповіщає, що тут смертельна небезпека, дозиметри показують за 5000 мікрорентген. Коли все це ми побачили, то побоялися виходити з автобуса. Ростислав Омеляшко побіг на цей цвинтар фо-

тографувати, як виглядають «згорілі» від радіації хрести на могилах.

Як стверджує Ліна Костенко, «він нічого не бачить, коли може щось врятувати. Іде напролом, у вітер і бурю». Вражає також його працездатність та одержимість, з якою він уже більше двадцяти років бореться за створення музею. З ним я пройшов великий вишкіл, коли працювали над Класифікатором об'єктів етнічної спадщини Полісся протягом декількох років.

У 30-річчя Чорнобильської аварії хочеться йому побажати, щоб його ідея реалізувати музей відбулася, це буде найкращим для нього подарунком, бо тоді ми будемо спокійні, що збережемо те, що за довгі роки збрали під час експедицій. Дай, Боже, йому сили й здоров'я дочекатися дня відкриття музею.

В багатьох експедиціях працювала Ліна Костенко. Вона не тільки обстежувала з нами хати, збирала предмети матеріальної культури, але, як призналася, також збирала матеріал для написання низки оповідань про чорнобильські експедиції та їх членів. Вона була свідком і учасником демонтування різьбленого сволока у селі Черевач, яке знаходиться на відстані 7 км від Чорнобиля.

У зону приїжджало чимало кореспондентів провідних видань, які хотіли про неї написати статтю. Часто зустрічі з нею в зоні закінчувалися тим, що вона їх проганяла.

Ліна Костенко в експедиції формувала особливий клімат, який існував під час дослідження села: в автобусі, за столом, під час сніданку та вечері. Діставалося від неї і нам, членам експедиції. Не забуду ситуацію, коли ми приїхали на дозиметричний пункт виміряти радіоактивне забруднення. Дозиметрист зустрів нас зі словами «туристи приїхали». Він не розумів нашої роботи, він знав, що ми ходимо по селах, щось розглядаємо та фотографуємо хати. Ми спокійно сприйняли, що нас так охрестили. За вечерею від Ліни Костенко ми дістали за те, що неспроможні захистити себе від зухвалого дозиметриста, який нас обізвав туристами. Якщо ми не будемо давати належної відповіді невігласам в Україні, нічого не зміниться в нашій державі, — казала.

Серед моїх побратимів по експедиції хочу відзначити Миколу Семинога та Євгена Єфремова, які не тільки виконували свою роботу на відмінно, але й нам вечорами співали поліські пісні, показали чарівну силу пісні цього краю.

Дивовижно, але після цих експедицій виявилось, що поліські пісні, які взявся активно популяризувати доцент Київської консерваторії Євген Єфремов, мають чудодійну лікувальну силу — і за це схопилися лікарі-психіатри та психотерапевти в Німеччині та Польщі. Сьогодні Євген Єфремов їздить з поліською піснею, лікує хворих у лікарнях цих країн.

Завжди згадую Миколу Семинога з відеокамерою на плечі, фотосумкою і біля нього наших жінок, у яких він користувався великою повагою і симпатіями, — вони готували йому об'єкти для фільмування. Його наддніпрянська мова, розмірена хода, чаруючий сміх захоплював усіх.

Нашим «живильним еліксиром» у всіх експедиціях, як і сьогодні, був і є Роман Радович, який своїми дотепними жартами лікував конфліктні ситуації, що виникали у стосунках між членами експедиції та керівником. Об'єктами його жартів була Раїса Чугай і її партійне минуле, Корнелій Кутельмах, Стефанія Гвоздєвич та інші. Треба віддати їм належне, що вони не ображались на нього. Він знаходив у кожному із нас, а особливо під час нашої роботи з інформаторами, кумедні історії, які умів з великим артистизмом розповісти під час вечері чи в автобусі, коли ми їхали в село. Його розповіді — це сміхотерапія, яка оздоровлювала нас. Ці історії стали окрасою чорнобильських експедицій, в них ми бачимо свої недоліки і курйози. Фактично під час чорнобильських експедицій народився експедиційний фольклор, про нього скажемо нижче.

Особливий колорит надавав експедиції Роман Сілецький, який вивчав народне будівництво та пов'язані з ним звичаї та обряди. Він з властивим йому гумором часто працював з Романом Радовичем, якому підкидував теми та об'єкти для жартів. Одна з респонденток після її відвідин охрестила їх «хлопці пухнасті». Особливо колоритними були після вечері галицькі батярські пісні Романа Сілецького та дотепний гумор на адресу нашого керівництва. Радович, який носив велику бороду і пишне волосся, говорив: «Нащо мені гребінець, коли він є у Сілецького» (Сілецький мав рідке волосся).

Незабуття для нас подія відбулася в Іванкові на храмове свято Марії завдяки кмітливості та винахідливості Романа Сілецького та Романа Радовича. Поки ми брали участь у мітингу, присвяченому Дню міста Іванкова (Іванківського р-ну Київської обл.), вони, мандруючи від інформатора до інформатора, натрапили на

Ростислав Омеляшко ставить номери на знайдених експонатах с. Глинка. Світл. М. Загреби

Ліна Костенко і Ростислав Омеляшко в зоні відчуження

гостину, яку організували для себе прихожани православної церкви. Будучи вірними колегам, Роман Сілецький так зумів багато розповісти про нашу експедицію, що всіх нас запросили до столу, на якому були чудові страви, приготовані з гуманітарної допомоги, закордонні напитки (ананасова горілка, соєві котлети).

Опитували респондентів-поліщуків Роман Радович і Роман Сілецький часто разом. Обидва поважні, з бородами, та сприймали їх місцеві по-різному. Після опитування одна респондентка, яка вважала їх запитання занадто наївними, сказала: «Не то ви деди, не то ви діти».

Великої подяки заслуговує Людмила Булгакова, яка, незважаючи на те, що була матір'ю трьох дітей, постійно їздила в експедицію, ступала по радіації як

Ліна Костенко записує розповідь Н. Конончук з с. Лу-
б'янка. Світл. М. Загреби

Роман Радович досліджує зрубну хату. Світл. Я. Тараса

молода лань, уміла підійти до респондента так, що він розкривав свою душу, давав цінну інформацію, дарував для музею одяг і часто нас частував. Людмила нам організувала дивовижну зустріч у с. Військовому з Поліною, яка у нашій пам'яті закарбувалася на все життя. З Ігорем Садовим проводила фотосесії, одягала бабусь і наших молодих дівчат в український стрій, який вони демонстрували на фоні польської природи.

Найкраще в зоні почувала себе Надя Боренько, для якої зона була курортом. Вона малими дозами радіації лікувала знижену функцію щитовидної залози. Радіація, за її словами, була на користь. Зга-

дую її тим, що її сміх та голос часто можна почути на горищах багатіох хат, де вона шукала експонати. Вона дійсно екстремал, купалася там, де не можна, різала ноги, «виганяла» з нирок каміння, все сприймала за позитив.

Наш інститутський вчений секретар, Корнелій Кутельмах, був у всьому оригінальний. Нешаблонним було звернення до нас: «Ціхо, хлопці». Це значило, що він щось утне для нас. Під час експедиції він встигав не тільки збирати польовий матеріал, а й писати вірші. Як находила муза на Корнелія Михайловича, він усамітнювався, тоді не чув, що робиться навколо, бо сповнений душевного піднесення, змушений був викласти все це на папері. У моїй пам'яті незабутня сцена, коли до нього прийшла поетична муза, він сховався під мостом і пише вірша, а по мосту ходить керівник експедиції та його гукає. Корнелій Михайлович на нього не звертав уваги. У момент творчого нахнення він загубив окуляри і заявив, що не може без них брати участь в експедиції. Наступного дня нам довелося повернутися в село, і півдня вся експедиція шукала окуляри. Корнелій Михайлович керувався своєю специфічною методикою опитування респондентів, про яку добре знають всі члени експедиції.

Будучи керівником експедиції в 1998 році, коли «були важкі у фінансовому відношення часи — затримка заробітної плати» [5, с. 1049], він розумів, що буде тяжко курцям Радовичу, Сілецькому, Галайчуку, Гарасиму, які без курива не дотягнуть до кінця експедиції. Корнелій Михайлович зібрав курців, «загадково усміхнувся і ... промовив свою улюблену фразу «Ціхо, хлопці»... Кожен з нас отримав по «десятці» з «резервного фонду» на куриво» [5, с. 1049].

Із певною обережністю я зустрів серед перших учасників експедиції випускників Львівського національного університету Ярослава Гарасима та Володимира Галайчука, бо всі ми були одружені, мали дітей, а я й внука. Ця тривога ґрунтувалася на тому, чи не відіб'ється на їх здоров'ї радіація, чи буде мати вплив на їхнє подружнє життя. Слава Богу, що все обійшлося! Всі вони пройшли добрий вишкіл в зоні, стали титулованими вченими, а Ярослав Гарасим сьогодні займає посаду проректора у Львівському Національному університеті ім. І. Франка.

Найбільше мені закарбувався Володимир Галайчук, який уміло вписався в команду Романів і розумів їх буквально з півслова.

«Зона наша кормилиця»

Варто згадати про роботу наших охоронців-міліціонерів, яких ми зранку забирали з відділу міліції в Чорнобилі. Це було необхідно, бо ми їхали автобусом у виселене село, де не було місцевої влади, ніхто не знав, що там нас чекає, мігруючі бомжі чи зграя вовків, померла і не похована людина, кримінал чи стадо кабанів. Більшість міліціонерів була з Білої Церкви. Улюбленим висловом у них був — «Зона наша кормилиця». Спочатку ми не розуміли, як зона може бути годувальницею.

Наші охоронці були різними, одні спокійно сиділи в автобусі, інші «літали» від хати до хати у пошуках здобичі. Таких ми найбільше остерігалися, щоб при випадковій зустрічі в хаті, обійсті він нас не прийняв за бандита, або від інстинкту самозахисту не вистрелив. Особливо бентежило наших охоронців, якщо ми знаходили ікону або щось цінне в їхньому розумінні.

Коли розпочалися перші експедиції, майже в кожній хаті, в коморі або на горищі була дубова труна, яку старі поліщуки готували собі наперед. Труни в покинутій хаті, коли ти обмірюєш будівлю, гнітюче діють на психіку. Поступово їх, як і заготовлені в кожній поліській хаті ще до аварії дрова, були вивезені нашими охоронцями. Тепер зустрітись з домоваинами в коморах, на горищах нереально.

Не забуду розповіді посадовця, який із зони вивозив рибу, яку виловлювали у чистих місцях на річці Прип'яті та Київському водосховищі. Коридор для вивозу із зони забезпечувала доблесна міліція, який він також постачав рибу. На день міліції йому було замовлено чотири мішки риби для міліцейського начальства. Так склалося, що в чистих місцях цих водойм наловити риби не вдалося. Щоб не зірвати важливе замовлення, він наловив їм риби в охолоджуючому каналі біля атомної станції. Важливе замовлення було виконане, коридор для вивозу не втрачено.

Бували такі села, в які міліція, місцеве начальство нам не рекомендували їхати. Незважаючи на заборони, ми їхали. Там зустрічались з несподіванками. У кожній хаті ми бачили рибу, яку сушили нам невідомі люди. З розповідей водіїв ми дізналися, що бомжі в цих селах для своїх хазяїв, які дозволяють їм там жити, заготовляють рибу, яку згодом поставляють в різні райони України.

У зоні відчуження в с. Товстий Ліс, коли ми обстежували хати, в одній із них жеврів вогонь у печі, а на сто-

Роман Сілецький опитує респондента. Світл. Я. Тараса

Людмила Булгакова та Раїса Захарчук-Чугай у пошуках «чарівної квітки»

лі було кілька пар рогів лосів. Господарі цих трофеїв сховалися, коли ми приїхали і розглядали згарище церкви. Незважаючи на те, що ці роги сильно фонили, вони будуть вивезені через наші міліцейські пости.

Через наші міліцейські пости вивозяться яблука, груші. У вересні ми зустріли в зоні відчуження дівчат, які збирали яблука. На наше запитання, як вони вивезуть, відповідь була така: «За дві бутылки водки можна вивезти все».

Працюючи в Поліському районі в прикордонному селі, ми потрапили на митницю між Україною та Білоруссю. Нас на цьому блокпосту вразив сильний гриб-

Президент України В. Ющенко та учасники експедиції у фондосховищі Чорнобиля. Світл. М. Семинога

ний запах від польської машини. Виявилося, що поляки заготовляють і вивозять білі гриби, які будуть використані для приготування брикетів «грибова зупа».

У селі Довгий Ліс натрапили на бригаду, яка у виселених хатах палила печі, на матах сушила білі гриби, які продавали потім на ринках України. Ми заміряли радіацію цих грибів, вона дорівнювала 800 мікрорентген. Чимало добровольців збирають тут не лише гриби, а й ягоди та фрукти. Заїжджають машини з помідорами, які міняють на чорницю. Всіх їх пропускають і випускають із зони стражі порядку.

З 2-ї та 3-ї зон везуть продукти до Києва. За свідченням Владислави Адаменко, «києвляни покупають, хто спрашиває, хороша картошка, берут і все»¹⁸.

Ми пересвідчились, що зона для багатьох можновладців дійсно стала «кормилицею».

Водії

Водії, які возили нас та інших спеціалістів у зоні відчуження, були чудовими інформаторами. Від них можна було дізнатися різні історії про життя їхнє в зоні, з ким вони працюють, хто чим займається, як працює міліція, в яких селах живуть бомжі, кому вони ловлять рибу. З їх розповідей ми дізнавалися, звідки «пригнали» (прислали. — Я. Т.) водіїв після аварії на ЧАЕС і як вони працювали, як розуміли ситуацію в зоні. Були такі, які намагалися всіма силами підтримувати свою техніку, придбати максимально запчастин, які знімали зі звалища радіоактивних машин. Яке було пізніше

¹⁸ Зап. 13.09.1994 р. від Адаменко Владислави Федорівни, 1924 р.н., в с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.

розчарування у тих, хто придбав ці запчастини для свого автобуса, який згодом не випускали із зони через надмірне радіоактивне забруднення та списали на автоцивтар у Буряківку. Були такі серед них, які забули, що їдуть в атомне пекло. — Такі закопували села, їздили в найнебезпечніші місця.

Курйозна пригода в зоні сталася між японськими вченими та водіями. Водій, який їх обслуговував, розповів своїм колегам, що він їздив з японцями розставляти мишоловки, і які вони класні. Одержавши цю інформацію, його колеги-водії сіли в автобус і поїхали в ті місця, де ті їх розставили, і частково позабирали їх. Потім ці мишоловки вони перепродали японцям по 5 \$ за штуку.

Стосунки між водіями зони та міліцією були натягнуті. Трапилося так, що міліціонер не випускав автобус через дорогу, на якій був шлагбаум. Водій, побачивши, що напіввідкритий шлагбаум міліціонер тримає на шнурі, намотаному на руці, поїхав під шлагбаум. Автобус шлагбаум підняв, і прив'язаний на кінці шлагбаума шнур підняв догори міліціонера. Водії зуміли захистити свого колегу за цей випадок.

Мародери

Мародерство почалося зразу після виселення людей з Чорнобильської зони та триває донині. За свідченням респонденти Олі Андрієнко, «нас всіх за три дні виселили, не пускали до самої осені. Коли приїхали, нічого в хаті уже не було. Люди партизанськими дорогами верталися додому. Моя мама, 103 года, втікала додому, пожила год, посіяла, посадила, знов вигнали, хати попалили»¹⁹. Про мародерство написано багато (за скільки пляшок горілки можна було купити телевизор, холодильник, пральну машину, вивезти метал, труби, дрова тощо), не будемо на ньому зупинятися.

З мародерами в зоні ми особисто не стикалися. У 1994 році хати були вже порожні і мародерство набуло інших форм. Ми бачили чимало хат «обдертих до цвяків». Все, що пов'язано з металобрухтом, було і є в полі зору мародерів. У Чорнобилі є пункт прийому металобрухту.

Мене вражало, що з хат в 10-кілометровій зоні (де радіація найбільша) виносили навіть алюмінієві ложки, виделки, казанки, зрізаний зі стовпів дрот тощо і складали купками на дорозі, через кілька хат.

¹⁹ Зап. 13.08.1994 р. від Андрієнко Ольги Максимівни, 1922 р. н., в с. Орджонікідзе Поліського р-ну Київської обл.

Потім заготівельники металу їздять і забирають. У Прип'яті забився до смерті чоловік, який знімав алюмінієву обшивку на дев'ятиповерховому будинку.

На Буряківці — кладовищі радіоактивної техніки — фактично залишилися тільки каркаси від машин, автобусів, вертольотів. Двигуни, колеса — усе, що можна було, зняли для потреб зони чи продажу за її межами.

Везуть із зони дрова, незважаючи на те, що під час спалювання вони, як відомо, виділяють значно більше радіації. Їм не перешкоджає міліція. Легендарна родина Ображеїв лишилася без світла, бо мародери вкрали трансформатор та алюмінієвий дріт. За свідченням С. Ображея «діяльність мародерів була освячена місцевим міліціонером», «Приїздили — Петро, Володя — з міліціонером, забрали пенсію, пили, їли... Понапивалися. І куфайку забрали. Хай носять» [3].

Найбільше вражають сліди мародерства в церкві св. Михайла в с. Красно, яка одна уціліла в селах «десятки». Мародери знівечили позолочений іконостас, поздирали все малювання зі стін. Лише з підбані на нас з докором дивиться Господь наш, який промовляє — соромтеся, не забувайте, за все буде кара. Мародерство святинь свідчило, що не виродився досі гомосовєтїкус, який не боїться Божої карі.

Картини кошмарів, які не побачив Сальвадор Далі

У зоні ми можемо побачити багато картин сучасного мистецтва, які створила Чорнобильська трагедія, зокрема, інсталяції — неприродні, незвичні.

Найсильніше враження — від мертвого міста Прип'ять. Дев'ятиповерхові будинки, кінотеатр, клуб, оглядове колесо — усе це без людей. Уночі там жахливо. Вітер свистить, вікна риплять, усе скрипить, гуде... Мертве місто, як у страшному сні — це важко уявити, потрібно бачити. А з під'їздів виходять дикі кабани — вони там живуть. Додає жаху всьому побаченому великий пам'ятник Леніну, який показує правою рукою на місто-привид і говорить: «Ви живете при комунізмі».

Цій натурній картині міста кошмарів позаздрив би Сальвадор Далі, який придумував моторошні фантастичні сюжети, а тут — реальні достовірні картини. Туристів-екстремалів у мертве місто Прип'ять треба возити не вдень, а вночі, тоді вони побачать

Могильник радіоактивних відходів і місць відстою техніки в зоні відчуження (сс. Розсоха і Буряківка). Світл. Я. Тараса дійсне химерно-фантастичне тло життєдіяльності радянської людини.

Мене сильно вразила територія на півночі ЧАЕС, яку я почав досліджувати разом із Р. Омеляшом після 2000 року. Це найбільш радіоактивно забруднена територія. Від побаченого стає моторошно.

Вражає гігантоманія радянського господарювання — майже 100-метрова дерев'яна ферма, яка лежить пластом, нагадуючи мертву гідру, тіло якої є досі небезпечним, бо випромінює перманентно смертельні гама-, бета-частинки. Таких дерев'яних химер тут надзвичайно багато.

Гнітюче враження справила на мене шкільна бібліотека в Новошепеличах. Мародери звалили зі стелажів сотні книжок на підлогу: щоб дослідити, якими книжками комплектувалася бібліотека, мусіли по них ходити. Признаюсь, що з цієї бібліотеки запозичив «Краткий научно-атеистический словарь».

Не можливо забути дитячий садочок, в якому ще залишилися окремі ліжечка. На одному із них на металевій панцирній сітці лежить без вбрання понівечена від часу лялька, яка найкраще символізує, що сталося на цій землі з людьми, які її покинули.

Моторошну картину створюють сотні протигазів, респіраторів, розкиданих на підлозі клубу, нагадуючи мертвого монстра, тіло якого складається з гофрованих трубок, гумових масок та сотень окулярів.

Незабутні сюжети можна було побачити в покинутих хатах. Щось божественне і величне в уяві бачиш на покуті, на якому залишилися рушники, вкриті мохом, переливаються різними відтінками зеленого. Ікони давно вже забрали. Ніхто не може собі уявити хату, в якій росте дерево, що через частково

зруйнований дах виривається на волю, а своїм стовбуром «сидить» у хаті. Інтер'єри багатьох хат нагадують футуристичні картини, які дуже тяжко піддаються уяві художника.

Тут я відчув силу квітки тоя, яка є оберегом поліської хати. Її садили коло хати, щоб оберігала її від нечистого. Хати вже давно немає, кругом кропива, серед цієї кропиви біля «порога» тоя, яка росте і цвіте, оберігає рідне хатище (місце, на якому була хата). З побаченого важко не повірити, що тоя є обереговою квіткою хати, дівчини. Тут і природа творить свої картини, які в урбанізованому світі не відчужені і не побачені.

Найбільше насторожувала по приїзді в село буквально абсолютна тиша, яка наганяла почуття страху, тривоги, переляку. Відсутність голосів, звуків, гомону людей, гавкання собак, кукурикання півнів — лише посилювало цю тривогу. Та виникало почуття, що ти знаходишся в паралельному просторі, іншому світі, який тобі невідомий, тому і не знаєш, чим він тебе здивує чи збентежить.

У всіх побачених картинах є щось природне, божественне і божевільне. Поєднуються речі, які по-

Картини, які не міг побачити Сальвадор Далі. Світл. Я. Тараса

єднати насправді неможливо. Бабуся за вісімдесят і молодий чоловік-алкоголік, любов та ненависть, нестерпні умови життя та бажання вижити і вмерти на рідній землі.

Бояться померти від голоду, помирають без сповіді

Не всі люди виїхали із чорнобильської зони. Є багато сіл, де мешкають самотні люди похилого віку (переважно жінки). У забутих селах поліщуки приймають нас як посланців від Бога. Ми не раз чули: «Ви перші, хто з нами по-людськи поговорив. Ми забуті Богом»²⁰, на наше привітання «Добрий день» відповідали — «Що доброго в цьому дні?». Вони живуть без світла, медичної допомоги, магазинів, їх городам дошкуляють дикі кабани, вовки підходять до хат, мусять загороджувати свої невеликі городи парканами, а коли настає вечір, щільно зачиняють двері, бо не знають, що їх чекає вночі, чи вони доживуть до ранку.

Для мешканців зони найстрашнішою є проблема, хто їх поховає. Більшість тих, кого ми зустрічали, просили: «Моліться, щоб швидше Бог нас забрав». Окремі старі жінки навіть доглядають п'яниць, щоб ті їх потім поховали.

У зоні живуть здебільшого старі жінки, найчастіше вдовиці. Багато з них нехрещені, не брали шлюбу і помирають без сповіді, їх ховають без священика і труни. Це трагедія тієї історичної доби, яка страшним тягарем лягла на українську жінку, що принесла на собі колективізацію, два голодомори, репресії, війну, радіацію, а тепер забута владою, котра бажає їй швидкої смерті. Їм треба співати гімн, а натомість — постійні поневіряння. Вони бажають, «щоб скоріше був Страшний Суд, бо сьогодні діти, внуки нічого не бояться, одну горілку знають, сьогодні не можна свого дитятки познати (пізнати. — Я. Т.)».

Одна жінка розповідала, що під час голоду відвела своїх дітей у місто, а наступного дня пошкодувала, що так зробила, і пішла у місто їх шукати, але не знайшла. Вона до цього часу їх шукає, говорить, що Бог тримає її на цьому світі, аби вона знайшла своїх дітей. Інша жінка розповідала, що її дід у 20-х роках передбачив вибух на цій землі.

Ми зустріли жінку, яка обробляла землю майже лежачи. Брат, який їй помагав, помер, і вона лиши-

²⁰ Зап. 18.08.1994 р. від Цугіної Фені Микитівни, 1924 р. н., в с. Городещина Поліського р-ну Київської обл.

лася самотньою. Тепер боїться померти голодною смертю. Інша прив'язала до ніг табуретку, в якій вирізала отвір для ноги, і так працювала на городі.

Перед моїми очима бабуся, з босими ногами, яка копала картоплю, сіла відпочивати на полі. Тримає покрученими пальцями, якими вибирала картоплю із землі, кусок хліба, який тяжко з'їсти, бо не має зубів. Мені хотілося закричати: «Господи, чи Ти є на світі, за що вона так страждає? Чому такий несправедливий світ, чому держава Україна сьогодні стала мачухою для етнічних українців!?».

Ще одна жінка мені приказувала: «Я все можу, трави накошу, картоплю вирощу, але не можу зловити корову, коли вона втікає». Схоже переповідала 91-річна Биченко Варка із Максимовичів, доля якої виявилася надзвичайно складною: «Я все робила, лише косить і орать не можу. Хожу в постеликах, бо кровавий мозоль не дає жити»²¹. Наступна оповідачка хотіла для нас зарізати свиню, яку тримає, бо звикла мати скотину, але їй самій свиня не потрібна.

Незабутній карб залишило село Денисовичі. Дорога до нього вела через міліцейський пост, недалеко від Поліського, потім по нейтральній смузі, яка веде на білоруську митницю. Звертаємо від митниці направо, їдемо лісовою дорогою, яка викладена бруківкою і витрясає всі нутроці, навіть дзеркала в автобусі зсуваються з місця. Складається враження, що їдемо в пекло, але вабить те, що по обидва боки повно грибів. Нарешті тряска закінчилась і ми на сільській дорозі, засипаній піском, асфальт руйнують рослини. Село це — оазис серед лісу. Воно безлюдне, в ньому живуть дві родини, дві бабусі та один дід. Ці бабусі за пенсією та хлібом ходять 50 км. Одне у них бажання, щоб хтось загорнув їх у простирадло і поховав.

Закарбувалася в моїй пам'яті жінка, що поставила у вікні три ікони і казала, що вони її оберігають від радіації: «Держить мене на землі Бог, я завжди ходила до церкви». Коли я її фотографував у вікні, то в неї над головою був ореол, осяння відчутно видно на всіх негативах, на фотографіях. Одна з таких світлин демонструвалася на фотовиставці у 2004 році, присвяченій 10-й річниці чорнобильської експедиції. А невдовзі бабусю з ореолом вбив за її пенсію бомж, що пробрався нелегально з Білорусі. Про їх життя в зоні влучно сказала Марія Шлапак зі с. Лас-

²¹ Зап. 18.08.1994 р. 20.09.1994 р. від Биченко Варки, 1903 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

Стан покинутої хати після 16 років. Світл. Я. Тараса

Інтер'єр покинутої хати після 16 років. Світл. Я. Тараса

ки Народицького району: «Все життя трудилася, а на старість мушу ще більше працювати».

*Проводжали нас дві бабусі пісню:
Уже роки йдуть вниз,
Повечеряю сама, мого милого нема.
До нас ніхто вже не приїде.*

Офіційно — всіх цих поліщуків у зоні відчуження немає, а коли в кого і є діти, то вони могли відвідувати своїх батьків тільки нелегально (часто проникають у рідні села через Білорусь). Взагалі вони жаліються, що діти до них рідко приїжджають.

«Самосели» в рідній та чужій хаті

З різних причин повертаються поліщуки в рідні села та хати, приходять сюди також люди, які не мають свого помешкання.

Жахлива історія села Товстий Ліс, де, не адаптувавшись до нових умов, повернулися його мешканці. Село підпалили спеціальним солярним пристроєм. Нам випало побачити систему дзеркал, за допо-

«Все життя трудилася, а на старість мушу ще більше працювати». Світл. Я. Тараса

«Моліться, щоб швидше Бог нас забрав». Світл. Я. Тараса
 могою якої можна створити пожежу відразу на великій площі. Тоді у вогні була знищена єдина в регіоні Воскресенська барокова дерев'яна церква XVIII століття. Треба сказати, що знищення виселених сіл вогнем є одним із ефективних засобів боротьби влади зі старожилами, які повернулися до-

дому. Влада притримувалась правила: немає людей, немає проблеми.

У с. Луб'янка від початку відселення повернулося жити в свої хати більше 50 людей, а в останній наш візит залишилося всього шість. Більшість з них не можуть пережити зиму, інші від нестерпних умов закінчують життя самогубством. Так, Ніколай, який виконував у селі роль мера, убив свою Машу, а потім себе. Ще трагічніша доля подружжя Ображеїв, в яких одного сина вбили в Іванкові, іншого втопили в Прип'яті. Сава довго шукав сина, виловив його сіткою у Прип'яті, з якої він п'є воду, ловить рибу. Людей, які живуть у зоні, після їх зникнення, ніхто не шукає. В Луб'янці пропав чоловік, ніхто не шукає, ніхто не знає, яка його доля.

Страшну історію під час експедиції ми почули в Чорнобилі. Одна жінка народила тут дитину, влада все робила, щоб не було запису місця народження м. Чорнобиль. Справа дійшла до того, коли мати відмовилася від місця народження м. Іванків чи інших районних центрів Київської області, вирішили ліквідувати це сімейство. Таке рішення ґрунтувалося на тому, що зона відчуження є об'єкт, у якому перебувають лише спеціалісти, що доглядають за атомним реактором, будують саркофаг, та учені-дослідники. Народження дитини в зоні — це ЧП для начальства зони, яке допустило не тільки проживання, а й появу дитини з невизначеним за законодавством України статусом. Якби не втручання журналістів, які не дали вивезти це сімейство у невідомому напрямку, подібна доля чекала б на цю дитину і матір.

Зона — пристанище не тільки для бомжів і криміналу, але й для людей, обставини яких залишили без даху над головою, або інші випадки змусили шукати тут «щастя».

Не можу не згадати про долю одного поліщука на ім'я Коля, який вернувся в зону і казав: «Зараз я у приймах у Наташки». Дядя Коля мене і нашого оператора Миколу Семинога зацікавив тим, що він пас отару кіз, кожна коза мала кличку, на яку відгукувалася, — він їй давав яблуко. Дядько Коля нам розповів свою сумну долю. Його разом із доньками виселили після чорнобильської аварії до Києва, дали їм квартиру. Натомість доньки зробили все, щоб батько пішов від них. Вихід з цієї ситуації він знайшов, вернувся в зону, найнявся у Наташки по господарству.

Ми зустріли в зоні сім'ю з малою дитиною, хоча це заборонено. Вони прийшли туди, поселилися, провадять натуральне господарство. Страшно подумати, які страждання чекають цю сім'ю, дитину в майбутньому.

Сумні історії про долю старих поліщуків ми чули неодноразово. Прізвища інформатора, який живе в с. Вересня, не буду називати. — Він обурювався молодією сусідкою, яка видала маму за бездомну, відправила в лікарню для божевільних, а коли та померла, не поховала в рідному селі.

До речі, спостерігали чимало прикладів, як бомжі намагаються прижитися в зоні. Іноді заходиш у начебто покинуту хату, а хата обжита. Або просто бачиш — щойно тут були люди. Робиш обміри будівлі, яка, розумієш, є цінною для історії архітектури, та відчуваєш, як чийсь погляд свердлить твою спину. Від того, що нікого не бачиш, дуже неприємне відчуття, а надто, коли не знаєш, чого очікувати наступної хвилини. Я один раз зустрівся з бомжем на порозі хати, вперше в мене волосся стало дибом, тілом пішли мурашки. Не знаю, який стан його, але я довго не міг прийти до себе. Шкодную, що ми з ним не порозумілися, мені хотілось би дізнатися, як він виживає в зоні, звідки дістає харчі. Є бомжі, що живуть за рахунок старих жінок, які мусять їх годувати, бо бояться, щоб ті їх не замордували. Міліціонери розповідали про групу бомжів, серед яких є жінка, що кочують по зоні.

Зустрічі з бомжами намагалися не афішувати владі, бо їх взаємини з будь-якими мешканцями зони є вкрай ворожими: кожна людина за колючим дротом для влади — проблема, якої треба позбутися.

Людей, які повертаються з різних причин в рідні домівки, влада називає «самоселами». Це для них образливо і не зовсім коректно, бо люди повертаються у свої домівки. Влада шукає будь-яких способів, щоб не дати їм дозволу тут жити.

У селі Вересня мене весь час супроводжувала стара жінка з паличкою, — було таке враження, що якась сила приставила її до мене. За свідченням респондентів, вона не пам'ятає, хто вона, курсує між сусідніми селами. Не буду описувати її зовнішність, бо морального права не маю, скажу лише, що до неї тут нікому немає діла. Вона помре на шляху до сусіднього села чи в покинутій хаті, у кращому випадку її закопають в ямі без прізвища та імені.

Експедиція за благословінням у Сави Ображея, який живе постійно в семи кілометрах від атомної станції. Світл. Я. Тараса

Вони пережили голодомори, війни, були вдовиді, виховали дітей, а тепер живуть в радіоактивному пеклі. Світл. Я. Тараса

Добровільне ув'язнення

В одному селі проживало двоє мешканців — чоловік і жінка, обом за сімдесят, живуть у хатах у різних кінцях села і не говорять два-три роки між со-

Поліський красень зі своєю молодою жінкою. Світл. Я. Тараса

«Зараз я у приймах у Наташки». Світл. Я. Тараса

бою. Такий психологічний феномен мені вдалося зафіксувати двічі. Образа один на одного не дає їм можливості помиритися. Чоловік признався, що він повисив перед хатою жінки газовий балон, якщо в неї буде якась біда, то нехай б'є в нього і він прийде.

Відсутність зв'язку у виселених селах, де живуть 2—5 одиноких старих жінок, змусила їх шукати «новітню» систему сповіщення про біду. Дві одинокі старі жінки, які живуть у виселеному селі, домовилися: якщо рано одна в одній почують, що співає півень, значить жива, якщо ні — то померла.

Нашим психологам є що вивчати в зоні, як поведуться і виживають люди в екстремальних умовах.

Про найстаршу мешканку в с. Максимовичі казали, що вона ненормальна, і радили не йти до неї. Мої колеги так і зробили, але я таки пішов. Вона в лахміттях, із паличкою, з викривленими від поліартриту руками. Розказала мені про свою страшну долю. Про те, як їй у дитинстві наснився сон: у кубельці було п'ятеро дітей, голеньких, вона хотіла їх обняти, та вони не знати де ділися. Свекор сказав їй: «Доню, у тебе буде п'ятеро синів і ти їх переживеш». Жінка розповіла, як загинули сини, і вона залишилася сама. Не має ні пенсії (бо не знає, як її оформити), ні води (перші роки привозили мінеральну воду. — Я. Т.), ні допомоги, стоїть з паличкою, показує догори і звертається до Бога: «Чи є та справедливість?».

Насправді, ці одинокі бабусі, які живуть у відселених селах, спокують на самоті страшну кару за тих, хто це лихо створив, лишив їх природного права жити на рідній землі, в рідній хаті. Бабусі, які живуть самі, тримають котів чи собак. В с. Максимовичі Овсієнко Варвара, якій виповнилось 83 роки, розповіла: «Держу три коти, до яких можу говорити»²². У бабусі Турченко Надії Марківни в с. Городещина на подвір'ї мене зустрів гарний породистий собака на ланцюзі. Бабуся пояснила: «Цю прибуду я прийняла, вона прийшла напівжива з Чорнобиля, і держу я її на прив'язі, щоб вона знов десь не пропала»²³.

Викликає у мене сильне почуття любові до поліської жінки, її відданості рідній землі, чоловікові та дітям. Влучно про це сказала Биченко Варка: «Я нікуди не поїду, в чужу хату не піду, буду тут жити, бо тут похоронений мій хазяїн, мої діти»²⁴. Під час експедиції я обнімав і цілував цих старих жінок, бо бачив в них свою матір, яка вже вдова 28 років і яка, незважаючи на свої 94 роки, живе сама, вірна своїй хаті, своєму чоловікові і дітям.

Як зазначили мої колеги, якщо вони вже після мене опитували бабусь, то ті їм відкрито щиро давали вичерпну інформацію. Незважаючи дивлячись на

²² Зап. 20.09.1994 р. від Овсієнко Варвари Олексіївни, 1911 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

²³ Зап. 18.08.1994 р. від Турченко Надії Марківни, 1927 р. н., в с. Городещина Поліського р-ну Київської обл.

²⁴ Зап. 18.08.1994 р., 20.09.1994 р. від Биченко Варки, 1903 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

свої страждання, вони дякують Господу Богу: «Господи, Святителі, спасибі Тобі, що я дожила до цих літ»²⁵. Ці самотні жінки — своєрідне феноменальне явище, яке допомогло українському етносу вижити під гнітом держав-завойовниць, зберегти український етнос, — викликають подив, що недоступний людському пізнанню.

Владі в зоні не треба шукати способів виселяти «самоселів», які через любов до рідної землі, могил своїх предків живуть у таких умовах, в яких жити не можна. Хотів би, щоб хтось з наших можновладців пережив зиму один в хаті без світла, на харчах, які сам виростив в зоні, незахищеним від бандитів, бомжів.

«Якщо є така Поліна, то ще не вмерла Україна»

Трохи молодші жінки в 2-й, 3-й зоні тішаться з того, що навколо багато землі: бери скільки хочеш, обробляй. Є така Поліна зі села Військове, яка обробляє город, тримає коней, стріляє вовків, бо вони не дають жити, а взимку вишиває, виготовляє килими, пряде. Вразила Поліна мене своєю статуєю. Вона була одягнена в радянську синього кольору «олімпійку» (трикотажна спортивна футболка. — Я. Т.), яка обтягала тулуб, на якому, як у дівчини, красувалися груди. Струнка фігура, іскри в очах свідчили, що ця жінка, якій півстоліття, дасть собі раду зі всіма бідами, які будуть її переслідувати.

Спілкування з Людмилою Булгаковою та Раїсою Чугай, від яких вона почула схвальну оцінку своїх вишивок, килимів, прядива, її ще більше окрилили. Поки ми бігали по селу, збирали інформацію, обмірювали хати, фотографували, Поліна разом з Людмилою Булгаковою та Раїсою Чугай накрила стіл у своїй хаті. Коли ми завершили роботу, вона нас не відпустила і запросила всіх до себе. Сервірування мені нагадало столи, які показували у радянських фільмах про Махна: дволітрові графини з сивою самогоною, квашена в качанах капуста, варена картопля та миски з котлетами. Мої колеги по експедиції спитали, чому котлети такі чорні. Я відповів — це котлети з м'яса дикого кабана, не переживайте, такі котлети я їв в Алжирі, і не помер. Ми частувалися, але пили мало. Щоб активізувати товариство, Поліна принесла «ружьо» і не випустила жодного члена експедиції, поки він з нею не випив чарку.

²⁵ Зап. 20.09.1994 р. від Ющенко Катерини Ларіонівни, 1926 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

«Боже, чи є та справедливість?». Світл. Я. Тараса

Мене залишила і сказала: «Я чула, що ти не боїшся їсти котлети з дикого кабана і був в Алжирі, будеш зі мною продовжувати гостину». Довелось випити не одну чарку, щоб Поліна відпустила. Правда, я два дні мучився від алкоголю. Після цих відвідин та знайомства з умовами, в яких їй вдається виживати, ми можемо з певністю казати: «Якщо є така Поліна, то ще не вмерла Україна».

Ходять по селу «ватнікі»

У всіх селах 2-ї, 3-ї зон жінки жаліються, що «немає чоловіків», «що за село без чоловіків». Більшість з тих, що залишилися, деградовані. «Як церкву розкидали, то у мужиків бутила її місце заняла»²⁶.

Села «заражені алкогольною бацією», серед чоловіків враження справив лише дід Тимофій Ключенюк (1911 р. н.) зі с. Зелена Поляна. Коли ми туди приїхали, не могли довго знайти інформаторів і одна бабуся сказала, що всіх жінок треба шукати в Тимофія. Дійсно, в його обійсті було їх багато. Чарував їх дід Тимофій тим, що був майстром на всі руки. Мав круподерку, олійницю, був боднарем, столяром, електриком, а також грав на скрипці, баяні. Жінки йшли до нього за вирішенням багатьох проблем. Незважаючи на те, що йому було за вісімдесят, у ньому була якась життєдайна іскра. Ми навідалися до нього зі Стефанією Гвоздевич. Після розмови він попросив мене, щоб я залишив її у нього, бо має багато старих баб, а такої молоді не має. Такого могікана за всю експедицію зустріли в одному екземплярі.

²⁶ Зап. 24.08.1994 р. від Бурець Надії Наумівни, 1926 р. н., в с. Оране Поліського р-ну Київської обл.

Дід Тимофій Ключенюк 1911 р.н. Світл. Я. Тараса

У зоні чоловіки насправді велика рідкість. Як казала Биченко Варка, «немає кому порубать дров, а ті, що носять штани, їм дай лише горілку»²⁷. За свідченням жінок, в зоні чоловіків немає, ходять по селу «одні матраси і ватнікі» (п'яниці. — Я. Т.).

Діти зони

Діти зони — це особливо болюча тема. Їм там не місце. В с. Стара Марківка зустрів хлопчика 6-ти років, який сидів на паркані, він настільки був гарний і фотогенічний, що з ним я провів, як тепер кажуть, фотосесію. У людей дізнався, що це Григорій Глуховський, батьки виїхали в Росію, покинули хлопчика, його взяла в прийми сім'я із цього села.

У селі Левковичі, яке після радянської влади перейменували на Володарка, довелося бачити дітей, які бавились у радіоактивно забрудненому болоті, іграшками у них були ізолятори від високовольтної лінії передач. Діти, які живуть у зоні, скоріше подорослішали і несуть на собі непосильну ношу. Незабутньою була наша зустріч з Миколою-хазяїном. Приїхали в село, нас біля своєї садиби зустрів голий до половини хлопчик 6—7 років. На наше запитання, де мама і батько, відповів: «Мамка пішла сапати буряки під грушкою, а папка десь подівся. Що вам треба? Я тут хазяїн!». Дійсно, він уже в ці роки

²⁷ Зап. 18.08.1994 р. 20.09.1994 р. від Биченко Варки, 1903 р. н., в с. Максимовичі Поліського р-ну Київської обл.

несе недитячу ношу. Йду по вулиці в с. Дубова, фотографую хати, до мене підходять двоє хлопчиків і кажуть: «Дядьку, скільки буде коштувати нас сфотографувати?». Відповідаю, що за гроші не фотографую, а вони: «За долари ви фотографуєте?».

Сильно проглядається розрив поміж поколінь, молоді виїхали, старі залишилися. Про цю очевидну прірву красномовно свідчить історія, яка відбулася зі мною. Приїхали в с. Міхлівщина, знайшов бабуся, сіли коло хати на лаву, почав її розпитувати про квіти, що садили коло хати. В той час над'їхав внук з Києва, вийшов із машини, накинувся на мене зі словами: «Вон отсюда, это частная территория, убирайся немедленно!», і почав дзвонити в міліцію. Мені було боляче дивитися на цю стару розгублену жінку, яка не чекала такого розвитку події. Вона залишилася українкою, а її внук у Києві став російськомовним, уже присвоїв бабусину садибу і вважає її своєю приватною власністю. Ще один внук забрав з хати «дерев'янки» (ікони. — Я. Т.), викинув їх на дах. «Господи, прости мене, що переді мною чорт (внук. — Я. Т.)»²⁸.

Влада

Життєві історії поліщуків у зоні відчуження засвідчують, що влада зробила все, щоб у зоні не було людей, гинуть автохтони, гине з нею культурна спадщина Полісся. Якби влада підтримала цих людей, які добровільно живуть у радіоактивно забрудненій зоні, ми мали б не тільки багатющій науковий матеріал про особливості їх життєдіяльності, але збережені оазиси матеріальної та духовної культури поліщуків.

Наших можновладців цікавлять лише гроші на саркофаг, а не пошук фінансів на гуманітарний аспект катастрофи, який дав би можливість цим людям нормально жити. Керівництво зони, як ми вже вказали, керується сталінським принципом: нема людей — нема проблем.

Чорнобильську трагедію не можна розглядати вузько, тільки з позиції забруднення території та надання допомоги людям. Забувають, що Полісся було частиною геобіоценозу екосистеми, яка сформувалася в цьому ландшафті, утворивши відповідну ма-

²⁸ Зап. 18.08.1996 р. 19.09.1994 р. від Горецької Ольги Йосипівни, 1917 р. н., в с. Міхлівщина Поліського р-ну Київської обл.

теріальну культуру. Наслідки переселення полягають у руйнуванні цієї спільної етнічної і біологічної екосистеми, тобто знищується одне із важливих середовищ формування нації.

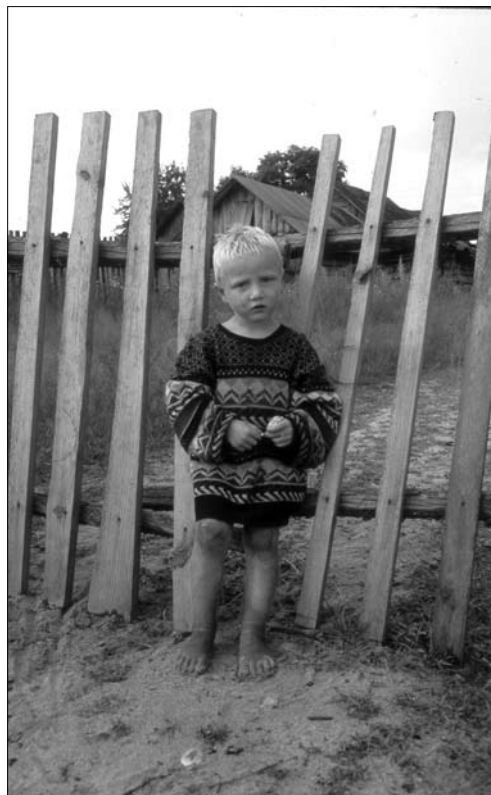
Ландшафт формував психологічний клімат, психологічний настрій, відповідні природні основи людського проживання. Тому поліщуки, яких переселили, скажімо, на Полтавщину, почуваються дискомфортно, тяжко адаптуються без свого ландшафту, середовища. Деякі переселенці, які нібито в кращих умовах, не живуть довше, а навіть менше, ніж ті, що залишилися у зоні. Мешканці Полісся навіть у Голодомор виживали, адже в них були ставки з рибою, ягоди, звірина. Зміна екосистеми дуже згубно впливає на переселенців. Не можна виймати людину зі свого середовища й механічно переносити в інше. Крім того, нині нічого не роблять, щоб повернути людей до рідних місць, повернути їм ландшафт, їх етнокультуру. А етнокультура там фантастична, є явища, яких не знайдете ніде. Багато архаїки, і то досить глибокої.

Знахарі

Майже в кожному селі на Поліссі була знахарка, яка вирішувала багато проблем. Під час експедицій ми зверталися до знахарок. Вони ставили нам «золотники». На таку процедуру я особисто двічі їздив до бабусі в с. Купувате. Клала знахарка на горизонтальну поверхню, масажувала живіт, тиснула пальцем на пупець і питала, чи я чую, як б'ється пульс, при цьому вона промовляла: «Де тебе поставив отець і мати, тут тобі довіку стояти». Багато зусиль приклала народна цілителька, поки у мене при натисненні на пуп забився пульс. Коли вона тиснула, було враження, що розв'яжуться кишки. Після поставленого золотника я себе довгий час почував добре. Лікувала вона своїх односельчан без оплати. Сучасні знахарі та лікарі народної медицини почали також ставити золотники, але вже за гроші.

Народну медицину вивчав під час експедицій А. Шкарбан, людина непересічна, вегетаріанець, рунвірівець, з яким ми мали приємні клопоти, бо йому треба було готувати окремо. Він нам готував трьохлітрові банки настоїв із лікувальних трав, які ми щоранку вживали, агітував не їсти м'яса, бути вегетаріанцями.

Траплялося так, коли ми обстежували два села в день, у кожному селі була знахарка. Народну меди-

«Що вам треба? Я тут хазяїн!». Світл. Я. Тараса

Григорій Глуховецький. с. Стара Марківка. Світл. Я. Тараса
дину фіксував на відеокамеру Микола Семиног. Проблемою цих записів було те, що члени експедиції не погоджувалися «лікуватися» у знахарки. Мені в один день заради науки довелося лікувати пристрій

у двох знахарок. Після першого лікування мені було добре, а після другого дуже погано.

Природа

Природа активно відновлюється, вона тут дуже потужна. Відродилися бобри, роблять загати на річках, будуючи собі житло, і тим самим уже затопили не одне село. Навіть доводилося споруджувати переправи, щоб дістатися до села. Їх працю можна побачити в багатьох місцях, де є річки, на берегах і в лісі є маса повалених та погріжених дерев. Позаздриш їх працездатності, якби нам так відновлювати зруйноване. Сфотографувати бобрів не вдалося, бо ведуть нічний спосіб життя і уникають людей.

Повернення бобрів на Полісся є знаковим явищем, бо українське Полісся здавна було регіоном, де річкові бобри не лише траплялися спорадично, але й жили цілими колоніями. Про це свідчать назви сіл: Бобер (Київщина), Бобровиця (Чернігівщина), Старий Бобрин, Бобровичі, Жерев (від староукраїнського «Жеремя» — місце, де живуть бобри), Рудня-Жеревці (Житомирщина), річки Бобер, Жерев.

Звірі, птахи в зоні зовсім інші, оскільки не живуть в контакті з людьми. Багато диких кабанів, є вовки, лисиці, лосі, козулі. Незнайомі з людиною, вони їй не бояться, тому часто саме людина мусить

Андрій Шкарбан опитує знахарку на полі. Світл. Я. Тараса

поступатися дорогою. На шляху зі с. Поталіївка, по якому ніхто не їздив довгий час, вперто стояла лисиця, яка не боялася, що на неї їхав автобус. Зустрівся нам у 10-тикілометровій зоні вепр, який, як торпеда, паралельно біг наввипередки з автобусом. У деяких хатах знаходили черепа, кістки кабанів — мабуть, вовки загнали їх туди і з'їдали. Найнебезпечніше — зустрітися з лосем. Мені одного разу довелося. То добре, що я шмигнув за хату. Але таке трапляється рідко, бо лосі дуже чутливі й не наближаються до людей. Особливо багато кабанів, лосів, вовків на півночі від ЧАЕС, в зоні найбільшого радіоактивного забруднення, дослідження якої почалося у 2000 році. Їх розмноженню сприяє те, що тут рідко ступає людська нога. Коли ми їхали автобусом в село Усів, втікали від автобуса перелякані лосі, кабани.

Сільські вулиці вражають тим, що на дорозі, на парканах гніздяться птахи, яких ми відлякували своєю присутністю. Ластівки ліплять гнізда до сволоків хат. Заходиш у хату, ластівка літає безперервно, не вступається, оберігаючи малих і своє гніздо. Тому швидко покидаю хату. Часто птахи живуть у покинутих хатах цілими колоніями. Один випадок мало не розірвав моє серце. Зайшов у хату, а там десятки птахів. Стою в дверях, вони вилетіти не можуть, зі страху шибуються у вікна. Мусів швидко покинути хату, щоб вони змогли вилетіти. Довго почувався винним, що через мене загинули деякі птахи, і навіть відпало бажання обмірювати хату, яку треба було зафіксувати.

Великого клопоту в Чорнобильській зоні завдає нескошена із року в рік трава, яка утворила грубу підстилку, по якій ходиш, як по килиму, і є пожежо-небезпечною. Коли ця трава горить, це дуже жахливо для пожежників, адже піднімається вгору весь радіоактивний пил, надихавшись якого, може наступити швидка смерть.

Для того, що запобігти великим пожежам, які виникають через потужний сухий трав'яний покрив, у зону були завезені коні Пржевальського. Не один раз ми їх зустрічали, вони невеликими табунами виходять на дорогу Чорнобиль — Дитятки — Іванків. Траплялися непоодинокі випадки полювання на них.

Багато раз ми проїжджали повз «рудий ліс» — дерева, «спалені» радіацією, зрізані, технікою згор-

нуті в довгі валки, у яких протікають не тільки фізичні, але й біологічні процеси. По-особливому дивляться ці радіоактивні покоси дерев, які рядами лежать на місці, де колись був сосновий ліс, через високі сосни, які залишилися живими вздовж дороги. В цих валках з неймовірною швидкістю розмножуються короїди, які загрожують здоровим деревам, що дивом врятувалися від радіації.

Мене часто запитують, чи я бачив мутантів? Ні! — відповідаю ствердно. Бачив товстолобиків у каналі біля ЧАЕС великих розмірів із язвами на голові, тулубі. В с. Малахівка, за свідченням Єлени Біляски, «півні співають свинячим голосом, трави, квіти ростуть невідомі, бур'яни зацвіли ненатуральним квітом»²⁹.

Село Городещина вразило не тільки гостинністю старих людей, а й бур'янами висотою понад три метри.

Після чорнобильської аварії більшість собак, котів лишилися бездомними, частина повмирала від голоду і хвороб, інші здичавіли. Собаки поріднилися з вовками; за свідченням респондентів, їх відрізняло від вовків те, що вони знали людину і менше її боялися при нападі. Люди перестали держати собак, бо «було багато кручених (скажених. — Я. Т.)»³⁰.

Спокуса

Буяння природи влітку та восени в чорнобильській зоні пропонує ту спокусу, яка була за часів Адама і Єви. Розумієш, що таке спокуса, коли яблука і стиглі виноградні грона в покинутих радіоактивних садах кличуть: «Зірви мене і з'їж». У своєму щоденнику я написав такого вірша:

*Як мучать нас плоди не заборонені, а забруднені.
Що то за плід, що руйнує поволі великих і малих.
Ой як хочеться в літньо-осінню пору того плоду,
За який вже не виженуть із раю земного.*

Природа в зоні родить щедро, і мені не завжди вдавалося долати цю спокусу, хоча знав, що їсти там нічого не можна. Але якщо відповідно налаштований психологічно, то радіація не така страшна, як її малюють. Нам доводилося їсти і яблука, і рибу. Незабутнім був збір експедицією білих грибів, коли члени експедиції за годину зібрали 5 ві-

²⁹ Зап. 20.09.1994 р. від Біляски Єлени в с. Малахівка Лугинського р-ну Київської обл.

³⁰ Зап. 18.08.1994 р. від Недашківської Єви Хомівни, 1911 р. н., в с. Городещина Поліського р-ну Київської обл.

Природа працює, знищує те, що було зроблено руками поліщуків. Світл. Я. Тараса

дер грибів. Спокуса у цьому випадку також взяла гору.

Щоб бути справедливим, перша експедиційна спокуса відбулася в Іванкові в особняку, де ми організували кухню. Довго нас на подвір'ї принаджували сливки. «Ласим оком поглядаємо на них, та ніхто не відважиться зірвати... страшно — радіація» [5, с. 1049]. Всі ми на них дивилися, і в один день сливок не стало. Хто спокусився на них, — не признався.

Від радіофобії нас вилікували поліщуки, їх щедрість. Щира зустріч поліщуків, частування від серця вказували на те, що немає чого боятися, бо те, що дається з любов'ю, тобі не нашкодить. Ніколи не забуду, як одного разу автобус від'їхав, ми розбіглися селом, і прийшла бабуся, принесла величезний казан картоплі і відро кислого молока. Вона у водія дізналася, хто ми такі, поки ми працювали, зварила картоплю. Ми все з'їли і нікому нічого не сталося. Про цю смачну картоплю з кислим молоком ми пам'ятаємо й досі.

Гробки

Природа там формує свої ландшафти. Барвінок вкрив усе килимом на деяких цвинтарях, садибах, подвір'ях. Незабутньо виглядає цвинтар, на якому ростуть високі сосни і всі могили вкриті барвінком. Цвинтар поліщуків — особлива тема. Він є прикладом ставлення до своєї землі і до предків. Кладовища в автентичних поліщукських селах люди відвідують щороку, гробки там доглянуті, навіть за радіації 2000 мікрорентген і більше. А якщо село заселене або утворене на основі різноетнічного робітництва, які приїхали свого часу будувати ЧАЕС

Коні Пржевальського, які були завезені в зону відчуження з інших республік Радянського Союзу, там, де радіація відносно низька, цвинтарі запуснені, заросли, їх тяжко навіть віднайти, вони зникають, а разом з ними відходять сліди чужинців, які прийшли на нашу землю.

Щоб відвідати могилки, поліщуки щороку винаймають автобуси. Там вони зустрічаються вічно з пам'яттю свого роду, могилами своїх предків, а також зі своїми односельчанами, які проживають в різних районах України. Цвинтарі є барометром любові до малої батьківщини, пам'яті про рідне село, його традиції.

У мертвому селі Весняне Поліського району, де за 2000 мікрорентген, цвинтар упорядкований, всі могили вичищені від будяків та дерев. Незважаючи на високу радіацію, приємно відвідати такий цвинтар, віддати честь молитвою тим, хто тут похований, і подякувати виселеним односельчанам, які його зберігають. Від будинків у багатьох селах скоро не залишиться і сліду, лише цвинтарі будуть постійними свідками, що тут земля поліщуків, що тут жили українці.

У поліщуків є хороша традиція: якщо просять про щось у Бога або їдуть на гробки — обов'язково обв'язують хрести рушниками. На деяких цвинтарях хрест пов'язаний 50—60 рушниками, які від часу поросли мохом.

Найбільше вражають зміни, що сталися на кладовищах, які опинилися в 30-кілометровій зоні радіоактивного забруднення. Для прикладу зупинимося на кладовищі с. Купувате Чорнобильського р-ну, яке нам довелося досліджувати в 1997 і 2003 роках. В останні роки на могилах почали замінювати дубо-

ві різьблені хрести на металеві або бетонні. Така заміна зрозуміла. З втратою надії повернутися назад поліщуки, які живуть далеко від могил предків, ставлять такі хрести, щоб довго змогли простояти без особливого догляду і вказували, що на цій землі поховані їхні предки.

Вразило нас те, що на нових хрестах, на відміну від старих, уся інформація про померлого подається тільки російською мовою. Навіть на старих дерев'яних хрестах з'явилися нові російськомовні таблиці. На дерев'яному старому хресті поверх різаного стамескою імені «Шевченко Устинія Павлівна» (с. Купувате Чорнобильський район) недавно прибили металеву табличку «Шевченко Устинія Павлівна 22.IV.1908—5.VII.1984». Виходить так, що покійна Шевченко народилася українкою, розмовляла українською мовою, а в Незалежній Україні стала російськомовною...

Сьогодні покійні, всупереч їхній довічній згоді, втягнені в процес дійсного змосковщення українців. Попередні покоління поліщуків, які найбільше обережливо українську традиційно-побутову культуру, на різних кладовищах перетворилися, волею своїх пасинків поганих, у предків російсько-московських, на цій землі, де була закопана їх пуповина.

Переселенці

Старші люди, які змушені були переселитися з радіоактивної зони, брали зі собою корів. Зокрема, «Савинок Мойсей Никифорович, 1910 р. н., поїхав у Полтаву, повіз зі собою корову»³¹.

Переселенці живуть і мріють, що прийде час і вони повернуться в свої рідні села. Перебуваючи у переселенця зі села Копачі, яке майже повністю закопане в землю, почув: «Якби мені дозволили повернутися в рідне село, я б викопав землянку, жив би в ній. Там, де я тепер живу, є і телевизор, і пральна машина, і все, що Бог послав. А я щодня слухаю радіо й думаю, чи скаже Президент, що вже можна повертатись у Копачі».

Залишені хати ятрять душу і тіло літніх людей, які переселилися і добре влаштувалися. В с. Денисовичі зустріли Мислика Леоніда, який переселився в Яготин і відвідував рідну домівку. Розповів нам: «Часто приходжу сюди. Мене душа болить, бо ві-

³¹ Зап. 17.09.1994 р. від Савинок Марії Мойсеївни, 1935 р. н., в с. Мартиновичі Поліського р-ну Київської обл.

кна побиті, голі стіни. Ночую у своїй розбитій хаті. Коли сюда приїду, мені краще. Добираюся до Поліського на попутках, далі вже пішки. Не жалію, що прийшов, не буде певний час тягнути. Мене переселенці називають посланцем до рідного села; коли вертаюся, мої сільчани-переселенці приходять питати про село і чи стоять їхні хати»³². Про повернення мріє більшість переселенців. Їм сниться рідне село, хата, вони не мають спокою на новому місці. Ось трагедія новітнього часу в Україні!

Експедиції в зону до переселенців прояснили багато речей, які після катастрофи були зовсім не врегульовані. Проводилася поспішна безглузда політика тотального примусового виселення, хоч у зоні є й чисті села, зовсім не забруднені. Також вже досліджено, що переселенці довго не живуть. Їх переселяють на території, які зовсім не подібні до тих, на яких вони мешкали. Часто ті, хто залишився, пишаються тим, що вони ще живі, а ті, хто виїхав, уже помирали. Люди говорять, що якби зараз був голод, то на землях Полісся вони б вижили, бо є багато ягід, риби у річках та ставках. А там, куди їх переселяють, вони б помирали, бо нема тих природних дарів, які допомагали їм вижити під час голодоморів.

Варто зазначити, що деякі села в районі Прип'яті є чистими від радіації (скажімо, радіаційний фон у с. Бички значно нижчий, ніж у Києві). Циркульне визначення радіоактивних зон дало можливість новим українцям приватизувати унікальні курортно-рекреаційні території. Не знаю подальшої долі чистих сіл, бо вже 10 років як не був у зоні. Думаю, що більшість з них у приватних руках.

Все в житті плинне

У зоні розумієш весь сенс людського життя, що все плинне, що однієї миті можна позбутися всього, і накопичені матеріальні блага не знадобляться. Гостріше відчувається несправедливість, яка існує в нашому суспільстві, що людей отруїли бацями ненависті, заздрості до ближнього. Виробляється звичка не лягати, не сідати на землю, траву, дерево. Кілька років після експедицій в зону відчуження я не міг лягати на траву. В експедиціях у інших регіонах всі сідали, а я — ні. Бо звук, що радіація чим нижче, тим

³² Зап. 14.09.1994 р. від Мисника Леоніда Ігнатовича, 1949 р. н., в с. Денисовичі Поліського р-ну Київської обл.

Поминальні дні в зоні відчуження. с. Крива Гора. Світл. Я. Тараса

сильніша. Перебуваючи в зоні 16—20 днів, розумієш, яка це благодать — не боятися невидимого ворога, який тебе оточує, змушує постійно стояти на ногах, не дозволяє піти в туалет на природі. По-іншому сприймаєш землю, на яку ти можеш сісти, лягти, вирощувати екологічно чисті продукти, скупатися у водоймищі.

У чорнобильській зоні можна побачити багато процесів, які відбулися в історії. Простежити час руйнування дерев'яних зрубів, тобто через скільки років загине покинута хата, покрита солом'яною, шифером. Можемо змодельовувати, що відбувалося за часів татаро-монгольської, турецької навали, коли спустошувалися села і чому вони відбудовувалися на іншому місці. Що стається з людиною, коли вона зостається наодинці з природою, в середовищі, яке агресивне до неї і до всього живого. Що стається з природою після катаклізмів, і як вона себе виліковує. Що відбувається зі звірами і свійськими тваринами, які живуть на радіоактивно забрудненій території.

Навіть асфальт не витримує процесів оновлення. Спершу з'являються тріщини, потім з узбіччя на нього наступає мох, в тріщинах ростуть рослини. З часом вони поглиблюються, асфальт розвалюється на дрібні складові, між якими починають рости чагарники, дерева. Дороги заростають, а з ними поступово зникає вулична мережа села. Тільки бетон стоїть непохитно, засвідчуючи, що колись тут стояла оселя.

Експедиційний фольклор

Під час Чорнобильської експедиції був не тільки зібраний науковий матеріал, а й витворився сучасний експедиційний фольклор, який пов'язаний з нашим спілкуванням з інформаторами.

Серед більшої половини обстежених сіл ми зустрічали дуже мало інформаторів, що змушувало опитувати їх по черзі. Після цих відвідин наші респонденти набиралися науки від нас, а ми — від них. Приходжу до бабусі, де вже наші були. Вона каже: «Ваші вже були, були». Я їй пояснюю, що хочу від неї також дізнатися дещо. Добре, каже, питай. Питаю, записую в зошит. Вона мені каже: «Дальше я не буду з тобою балакати, бо ти не маєш того, в що я маю говорити (диктофона. — Я. Т.). Твої попередники мали, як прийдеш з тим, в що я маю говорити, будемо балакати». Ще курйозніша історія виїшла, коли ми в черзі стояли до подружжя, яке сиділо на лавці. Один із членів експедиції проводив довге опитування: «Діду, у Вас гринджоли були?!» і, не діставши відповіді, повторював «Діду, ще раз питаю, у Вас гринджоли були?!». Дід мовчав, питання звучало знову і знову, кожен раз з вищою інтонацією. Нарешті: «Діду, я вас останній раз питаю, у Вас гринджоли були?!». Інформатор відповів: «Було до хрена», — і пішов. Його дружина, яка сиділа поруч, питає: «Ваня, що таке гринджоли?». «Хрен його знає, що це таке. Я йому сказав, щоб відчепився».

Повчальним для українців є правдива історія, яка відбулася під час опитування «плотніка Николая», яка вже переказується з різними барвами. Приїхали ми в село, питаю, чи є у них плотнік. Кажуть є, розказують і показують, як знайти його хату. Знайшов хату, зайшов у сіни, стукаю, відчиняю двері, на довгій лавці сидить розкішна повногруда українська жінка з босими ногами. Питає: «Чого надо?» — «Шукаю плотніка Николая, який би мені розповів про будівництво хати». Вона гукає: «Коля, до тебе прийшли». З печі злазить худий невеличкий на зріст чоловік в трусах до колін і в майці, сідає на лавку, босими ногами не дістає глиняної долівки. На фоні цієї жінки він виглядає жалюгідно. Я йому розказав хто я і що хочу його спитати, як будували поліську хату. Добре, каже, питай. Питаю дядю Колю, як вибирали місце для хати. Він розповідає, його переби-

ває жінка і каже, що це робили так. Питаю, як ставили підвалини, першими поперечні чи поздовжні. Жінка знову перебиває і розказує замість нього. Так відбувалося кілька раз. Стає з лавки дядя Коля і каже до мене: «Ізвиняйте», босими ногами йде в сіни, закриває за собою двері. Сумно стало, добрий інформатор, який будував, пішов з хати. Раптом відчиняються двері, дядя Коля в кирзових чоботях на босу ногу кричить до жінки: «... мат! Хто тут хазяїн!». Жінка після появи чоловіка в чоботях швидко вибігла з хати. Дядя Коля ще раз вибачився і сказав: «Забула, хто в хаті хазяїн». Після цього ми спокійно попрацювали.

Історія з теслею є повчальною, вона перетворилася на фольклор, який розповідається кожним учасником експедиції зі своїми доповненнями. В обробці Р. Сілецького дід злавив з печі у білосніжних кальсонах з напрасованими кантами.

В одній хаті, де я опитував двох бабусь, на печі лежали і сиділи, спустивши ноги, четверо малюків, які уважно слухали нашу розмову. Спитавши все, що мені було потрібно, я побачив kota і згадав, що не спитав, для чого пускають kota в нову хату. Питаю: «Для чого впускають kota в нову хату?». Довго мовчали з відповіддю бабусі. Відповідь я почув від маленького Вані з печі: «Бабю, ти що, не знаєш, для чого ти пускаєш нашого Ваську до хати? Для того, щоб ти його вигнала надвір, коли він насере».

В кожному селі ми питали, хто в ньому залишився, скільки жінок, скільки чоловіків. Це питання респонденти розуміли по-різному. Ось як виглядала розмова з дідом:

— А скільки у Вашому селі чоловіків?

— Хвата.

— А скільки жінок?

— Хвата.

— А кого більше, чоловіків чи жінок?

— Бабів більше! Оставайся!

Наш колега, який займався вивченням ікон, прийшов до діда і запитав його: «Діду, ікони у вас на дереві були?». Дід подивився на дуба, відповів: «У нас на деревах ікон не було».

В одній респондентки в Києві народився внук, коли до неї прийшов наш колега-фольклорист записувати пісні, вона його спитала: «Котя, що ти хочеш, перше пити чи співати?». Прийшлося пити і співати одночасно.

Ніколи не забуду ситуацію з нашим Андрієм Шкарбаном, який пішов до знахарки, вона його прийняла люб'язно, сказала: «Зараз вип'ємо, і я тобі все розкажу». Наш Андрій роками не пив, не їв, де варилося щось м'ясне, дотримувався строгої дієти. Заради науки мусів згрішити, добряче випити, бо знахарка не збиралася відступати.

Якось наш Роман Радович, після довгого блукання по селі, вирішив трохи перепочити на лавці. Над'їхав автобус, вийшла з нього жінка з чотирма хлопцями, проходять повз нього. Один із них дуже уважно поглянув на Радовича і й гукає: «Дивись, на лавці п'ятдесят гривень!». Інший йому каже: «Ванька, це сидить Грушевський».

Поліські жінки мають почуття гумору. В експедиціях я багато фотографував, у мене завжди на ший висіли три фотоапарати і сумка через плече. З такою амуніцією я заходив до респондентів, в с. Городещина — до Скуратівської Євдокії. Вона мене зустріла такими словами: «Я прожити не можу, а на тобі так багато цяцьок»³³.

Виробився під час експедиції також жаргон — слова і вирази, які означали виконання певних дій. Якщо в автобусі кілька членів почали вигукувати «загепало, загепало!», — це означало, що треба зупинитися, бо всі члени експедиції або частина має потребу справити природні потреби, а ті, що курили, хочуть перекурити. Такі вигуки супроводжувалися сміхом. Бувало так, що з вікна побачили багато грибів, також вигукували — «загепало, загепало!». Одного разу вдалося таким чином зупинити автобус і зібрати («гепнути») кілька відер білих грибів.

Післямова

Чи пройшло оновлення в душах людей, які при владі, після цієї страшної трагедії для України? Очевидно, що ні! Тому, що більшість наших керманічів практично виховувалась в радянському форматі — людина в нас досі нічого не варта.

Прикро, але потрібно констатувати, що Чорнобильська зона з мертвими містами, селами практично перетворюється на щоденну модель майбутнього України, до якого вона наближається. Мертві села, міста на сході України, біженці тощо.

³³ Зап. 18.08.1994 р. від Скуратівської Євдокії Василівни, 1903 р. н., в с. Городещина Поліського р-ну Київської обл.

У Чорнобилі я побачив і зрозумів серце України. Такої щирості, як у поліщуків, таких архаїзмів їхньої культури не зустрінеш більше ніде. Чого вартують хоча б хати накотом, які будували ще за княжих часів. Або такий вираз: «путник прийшов», — вітають тебе одинокі бабусі та викладають перед тобою весь свій скромний харч, не залишаючи нічого на завтра. І ти не маєш права їм відмовити, бо пригощають тебе від щирого серця. Вважаю, що поставивши атомні реактори на цій частині української землі й допустивши аварію, ми знищили основний генофонд України, і цього вже не відтвориш. Переселення поліщуків по всій Україні — це знищення локальної культури цієї етнографічної групи.

Я і через 30 років вважаю, що вибух на ЧАЕС був не випадковим, а спланованим, метою якого було знищити Україну, «поставити хохла на коліна» перед Москвою.

Значимість чорнобильських експедицій дуже велика, бо це перше комплексне історико-етнографічне дослідження, якого ніхто до нас не проводив в Україні за всю її історію. Це перші експедиції, які проводились на радіоактивно забруднених територіях. Унікальність їх полягає в тому, що вони врятували важливий пласт національної культури, який мав піти в небуття, істотно збіднивши всю українську минувшину.

Учені Інституту народознавства НАН України справилися із своїм завданням, набули чимало досвіду з питань вивчення матеріальної і духовної культури в екстремальних умовах. Цей досвід конче необхідний, бо Україна перенасичена дрімаючими техногенними об'єктами.

Нині вкотре повертаюся думками в Чорнобиль. Туди мене тягне чомусь більше, ніж у мої улюблені Карпати. Зона, а, власне, ця розмаїта і багатюща поліська земля і культура — виховує, очищає. — І ти повертаєшся іншим... Кращим...

Унікальність зібраних предметів матеріальної культури полягає в тому, що ми маємо з одного району не одиниці, а сотні пам'яток. Ця колекція має не тільки наукову цінність, а й вражає кількістю зібраних гребенів, прядок, веретен, ступ, бодень тощо.

На завершення моїм побратимам по екстремальному народознавству бажаю здоров'я і зустрічі в майбутньому музеї.

Учасники експедиції до переселенців відвідують могилу Тараса Шевченка у Каневі

1. Архів ІН НАНУ. — Звіт «Комплексне історико-етнографічне дослідження та фіксація матеріальної і духовної культури радіоактивно забруднених зон українського Полісся».
2. Збудуймо храм у Страхолиці // Вісник Чорнобиля. — 1995. — № 60. — Верес. — С. 4.
3. Махун С. Музей життя / Сергій Махун // Дзеркало тижня. — № 3 (582). — 2006. — 28 січня. — С. 21.
4. Омеляшко Р. З любов'ю до народу і професії / Ростислав Омеляшко // Народознавчі зошити. — 2004. — № 5—6.
5. Радович Р. В мандрах за русалками (Спогад про Корнелія Кутельмаха) / Роман Радович // Народознавчі зошити. — 2011. — № 6 (102).

Yaroslav Taras

EXTREME ETHNOLOGY: THE LAND, POISONED BY STRONTIUM AND FORGOTTEN BY THE AUTHORITIES

The activity of ethnographical expedition in radioactively contaminated territories of Polissya during 1994—2003 is presented, a zone of alienation is characterized, a life of Polissya's inhabitants in extreme conditions is described, impressions by definite villages are depicted, a job of the police, authorities and drivers in the zone is illuminated, some portraits of the expedition participants are delineated, natural self-healing of the ecosystems is showed, modern folklore, created during the work between the expedition participants and the respondents is fixed.

Keywords: Polissya, Chernobyl, zone of alienation, ethnology, nature, material and spiritual culture.

Ярослав Тарас

ЭКСТРЕМАЛЬНОЕ НАРОДОВЕДЕНИЕ: ЗЕМЛЯ, ОТРАВЛЕННАЯ СТРОНЦИЕМ И ЗАБЫТАЯ ВЛАСТЬЮ

Изложена работа историко-этнографической экспедиции в 1994—2003 годах на радиоактивно загрязненных территориях Полесья, приводится характеристика зоны отчуждения, описывается жизнь полещуков в экстремальных условиях, описывается впечатление от отдельных сел, освещена работа милиции, власти, водителей в зоне, изображены отдельные портреты членов экспедиции, показано природное самовосстановление экосистем, зафиксирован новейший фольклор, который образовался во время работы членов экспедиции с респондентами.

Ключевые слова: Полесье, Чернобыль, зона отчуждения, этнология, природа, материальная и духовная культура.